Düşünceden Söze: Dil | Naile HACIZADE

ÇİZGİ KİTABEVİ

Naile HACIZADE

Düşünceden Söze Dil

ÇİZGİ KİTABEVİ

Naile HACIZADE

Azerbaycan'da doğdu. Yüksek eğitimini Bakü Devlet Üniversitesi'nde tamamladı. Yüksek Lisans, Doktora ve Bilim Doktorasını Türk dili üzerine yaptı. 1992 yılından itıbaren Selçuk Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Dilin çeşitli alanlarıyla ilgili kitap, makale ve bildiri şeklinde çalışmaları bulunsa da başlıca araştırma alanı dilin söz varlığı ve deyimlerdir. Son dönemlerdeki çalışmaları ise dilbilim üzerinedir. Bilişsel dilbilim, dil ve felsefe, ruhdilbilim, kültürdilbilim, edimbilim başlıca ilgi alanlarıdır.

İletişim: nailehacizade@selcuk.edu.tr

DÜŞÜNCEDEN SÖZE: DİL

Naile HACIZADE

ÇİZGİ
KİTABEVİ

Çizgi Kitabevi Yayınları: 911
Dilbilim

Genel Yayın Yönetmeni
Mahmut Arlı

Aralık 2018

ISBN: 978-605-196-241-2
Yayıncı Sertifika No:17536

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -
HACIZADE, Naile
DÜŞÜNCEDEN SÖZE: DİL

Kapak Resmi
Prof. Dr. Orhan Cebrailoğlu

Baskıya Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66

Baskı: Çimke Basımevi
Fevzi Çakmak Mh. 10453. Sok.
No:25 - Karatay/Konya - KTB. S. No: 21941
Cilt: Göksu Cilt

ÇİZGİ KİTABEVİ

Sahibiata Mah.	Alemdar Mah.	Gazi Üniversitesi
M. Muzaffer Cad. No:41/1	Çatalçeşme Sk. No:42/2	Eğitim Fakültesi No:6/31
Meram/**Konya**	Cağaloğlu/**İstanbul**	Yeni Mahalle/**Ankara**

(0332) 353 62 65 - 66 - (0212) 514 82 93
www.cizgikitabevi.com
/ cizgikitabevi

Annemin ve Babamın Aziz Hatırasına...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

YOKTAN VAR OLAN SÖZ

İnsanlar arasındaki bildirişimde kullanılan en önemli araç, dildir. Dil kendi işlevini sözlü ve yazılı olarak yerine getirmektedir. Konuşulan dil insanlar arası ilişkiler ışığında ele alınırken dilin sosyal boyutu ön plana çıkar. V. B. Kaşkin'in yazdığı gibi: "İnsanın tüm yaşamı, onun etraf çevresiyle, kendi kendisiyle ve kendi benzerleriyle iletişiminin arası kesilmez bir sürecidir" (Kaşkin, 2007: 36).

Türkçenin yazı dili üzerine çok sayıda çalışmalar vardır. Türkçenin dününe, bugününe ışık tutan bu çalışmalar çok değerlidir. Fakat konuşma dili hakkında aynı şeyleri söyleyemeyiz. Konuşmayla kendisini ortaya koyan dilin bin bir rengi bilimsel açıdan henüz hak ettiği ilgiyi görememiştir. M. Kaplan şöyle yazmaktadır: "Bir milleti teşkil eden fertlerin hepsi, kelime ve gramer kaideleri üzerinde kafa yormadan, sabahtan akşama kadar konuşurlar. Evlere, kahvelere, sokaklara kulak verin. Kuş cıvıltıları gibi insan sesi gelir. Fakat bu gelen sadece ses değil, duygu, düşünce, sevgi, nefret, kin, hiddettir. İnsan bir şeyi anlatmak için konuşur" (Kaplan, 1999: 134). Kendisini sözle ifade eden kişi, yine sözle başka birine bağlanır, iletişim kurar. Peki, söz nedir?

Halka ağzın sırrını her dem kılar izhâr söz,

Bu ne sırdır kim olur her lâhza yoktan var söz… (FD, 2000: 188)

Söz gerçekten yoktan mı var oluyor? "Her seferinde ayrı bir olgu olan; yalnızca söylendiği anda var olan ve hemen silinip giden, yitip giden" bir olgu mudur?

O zaman zihnimizde ölçüp biçtiğimiz, davranışlarımızı kendisine dayandırdığımız şey nedir? Sözsüz bir bildirişim insanlar arasındaki tüm ilişkilerde başarılı olabilir

mi? Sözün olmadığı bir yaşam mümkün mü? Söz olmadan dilden bahsedilebilir mi?

Bu sorular uzayıp gidebilir. Ama dilin öteki adı olan sözün; insan yaşamının, insanın bireysel ve toplumsal olarak varlığının vazgeçilmez bir parçası olduğu şüphe götürmeyen bir gerçektir.

Dilbilimde söze verilen değer birçok önemli çalışmalarla ortaya konulmuştur. Biz de bu çalışmamızla söze yöneldik, bazen dile eşit tutulan bazen ondan ayrılan söze; kendisini söz olarak ortaya koyan dilin oluşum evrelerini takip etmeye çalıştık. Yolumuzu aydınlatan ise yine dilin kendisidir. Türkçenin dil verileri temelinde, dilin penceresinden önce zihnimize bakmaya çalıştık, düşüncenin dille olan ilişkisine göz yetirdik. Doğrudan zihinle bağlantısı bulunan aklın ne olup ne olmadığını sorguladık, 'akıl', 'akıllı' ve 'akılsız' kavramlarını bilişsel dilbilim açısından ele aldık. Daha sonra aklın süzgecinden geçen ama daha söze dönüşmeyen düşüncelerin iç dünyamızdaki uğrağı konusu üzerine eğildik, iç konuşma sorusunu ruhbilim, ruhdilbilim çalışmalarının ışığında gözden geçirdik.

Sözün ses yardımıyla bir biçim alması dilin varlığına delalet eder. Sözle iç dünyamızı- duygularımızı, düşüncelerimizi- ifade ederiz, bilgi iletiriz, kafamızı kurcalayan şeyleri, öğrenmek istediklerimizi sorarız, gerektiği zaman emir veririz... Dolayısıyla diğer insanlarla bağ kurarız. Yani "insan konuşa konuşa..." sözünü uygularız. Bunlar da dış konuşmayla gerçekleşebilir. İç konuşmanın dış konuşmaya dönüşüm süreci konuşmayı dallandırır, budaklandırır. Bu açıdan konuşma farklı bakış açıları gerektirmektedir. Bu çalışmada da sözlü dil olarak konuşmanın genel ve bazı özel nitelikleri ele alınmıştır.

Çalışmada asıl varılmak istenen sonuç; insanın "kendi varlığına tanıklık eden" sözünün onun kendisine eşdeğer olduğudur. Gerçek varlığını söyleşimle ortaya koyan dil kendisini tek olarak değil, çift olarak değerlendiren bilinç ürünüdür. *Bir Söz'ü olan insan yalnız değildir.*

1

DİL VE DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ ÜZERİNE

"Dil basit bir yardımcı değil, düşüncenin vazgeçilmez ortağıdır."

J. V. Vendryes

Düşünce ve dil ilişkisi tarih boyunca bilim adamlarını en çok düşündüren sorulardan biri olmuştur. Çeşitli bilim dalları konuyu kendi çerçevesinden açıklamaya çalışmıştır. Düşüncenin dille olan ilişkisi özellikle felsefeyi ilgilendirmiştir. Düşünürlerin 'dil ve felsefe' üzerine olan çok sayıdaki çalışmaları yüzyıllar içinde konunun eskimediğinin, tam tersi her yeni görüşle daha da güncelleştiğinin bir göstergesidir. Teorik dilbilimin temelini atan W. von Humboldt'un dil konusundaki görüşleri günümüzde de önemini kaybetmemiştir (bk. Humboldt, 1984). Dil ve zihin ilişkilerine kendi kuramıyla devrimsel bir bakış getiren N. Chomsky'nin belirttiği gibi, "Zihin incelemeleri alanındaki ana sorular, neredeyse hiç değişmeden, hâlâ devam ediyor" (Chomsky, 2014: 294).

Biz, konunun felsefi açıdan araştırılmasının oldukça geniş kaynaklarını M. Heidegger'in bir yargısı ile özetleyerek genel konuya geçiş yapacağız. D. Arlı Çil, M. Heidegger'in Varlık ve dil üzerine düşüncelerini yorumlarken düşünürün dile vermiş olduğu değeri, onun ünlü "Düşünmede Varlık dile gelir. Dil, varlığın evidir." özlü sözü temelinde açıklar: "Heidegger Varlığın anlamını sorgularken dil ve düşünmeyi birlikte ele alır. Ona göre dil ve düşünme insan ve Varlık arasındaki ilişkinin iki unsurudur. Düşünme, Varlık ile insan arasındaki ilişkiyi kendisi kurmaz, zaten kurulu olan ilişkiyi kuvvetlendirir." (Arlı Çil, 2012: 70).

Düşünce ve dilin birbirine bağlı olduğu gerçeği günümüzde kuşku doğurmamaktadır. Fakat onların arasında olan bağın niteliği, birinden ötekine geçiş eylemi en çok tartışılan sorular arasında yer almaktadır. Kavramın bir düşünce birimi olarak kabul edilmesi dil ve düşünce arasındaki ilişki sorununu tekrar gündeme getirmiştir: Kavramsal düşüncenin gerçekleşmesi için dil araçları zorunlu mudur?

Düşüncenin sözel olup olmaması sorununa ilişkin fikirler ayrılmaktadır. Platon, düşünmeyi sözle ifade edilmiş sessiz dil olarak değerlendirmiş, iç konuşmanın düşünme açısından önemini vurgulamıştır. Birçok bilim adamı da düşüncenin sözel olduğunu kabul eder. M. Müller, W. fon Humboldt, F. Schleiermacher, F. de Saussure, A. A. Reformatskiy gibi önemli bilim adamları düşünce sürecini dilden ayırmazlar. M. Müller, dil ve düşüncenin aynı olduğu kanaatini birkaç eserinde belirtmiştir. Davranışçılar bu bakış açısını desteklemişlerdir: Düşünce sessiz dildir (sesi olmayan dil; ses eksi dil). "Nitekim *'Davranışçılık'* görüşünü paylaşan ruhbilimcilerden bazılarına göre, *'düşünce'* denilen şey temelde, *'gırtlak-altı konuşma'* denebilecek sessiz bir dilden başka bir şey değildir." (Başkan, 2003: 87). N. Uygur'un bu konudaki görüşleri bu yaklaşımı özetler niteliktedir: "Dilim düşüncemi düşüncem de dilimi yoğuruyor. Bir ayrılmazlık var dilimle düşüncem arasında. Bu arada çok kez dilim bana kılavuzluk ediyor düşünürken" (Uygur, 1994: 137).

Würzburg ekolü temsilcileri (K. Bhüler, O. Külpe vb.) dil ve düşünce süreci ilişkisinde karşıt görüşü savunmuşlardır. Onlara göre, düşünce sözden, genel olarak dilden tamamen bağımsızdır. J. Piaget, B. A. Serebrennikov, P. Y. Gal'perin, N. İ. Jinkin gibi bilim adamları düşünceyi dilden soyutlayarak onun dile bağlı olmadığı fikrini savunmuşlardır. N. Öner, dil olmadan düşünmenin olabileceğini ifade eden bazı bilim adamlarının (ör. N. L. Munn, Van der VVerden, Couturat) görüşlerini yorumlarken olumlu yaklaşımını dile getirir, ama sonuç olarak L. Vygotsky'nin görüşlerine katıldığını belirtir: "Dil oluşunca düşünme ile öyle bir işbirliği içine girmiştir ki, adeta bir birlik oluşturmuş gibidirler. Bu bakımdan Vygotsky'nin bu iki süreç belli bir anda birleşerek bir birlik teşkil etmişlerdir, sözüne hak vermek gerekiyor" (Öner, 2013: 63).

Görüldüğü üzere, bazı bilim adamları düşüncenin sözel olmayan şeklinde ikili pozisyon kabul ederler. Ruhbilim ve ruhdilbilimin önemli temsilcilerinden L. S. Vygotsky, A. N. Leontyev ve onların bazı devamcıları eylemsel, görsel-eylemsel, görsel- betimsel düşünceden bahsetmiş, ama bilincin dilsel doğasını da kabul etmişlerdir. Genel konumuz açısından önemli olduğu için düşünce ve dil ilişkisini ruhdilbilimsel bakış açısı ile gözden geçirelim.

Ruhdilbilimsel yönde olan görüşlerin açıklığa kavuşması açısından N. İ. Jinkin'in vardığı sonuçlar ilginçtir. Deneylere dayanan bu sonuçlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Jinkin, "İç Konuşmanın Kod Geçişleri Hakkında" isimli çok önemli çalışmasında söz ediminin gerçekleşme aracı olarak dil ve düşünce ilişkisi sorununu kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Araştırmacı, dil ve düşüncenin tamamen örtüşmesi yaklaşımının olgusal olarak kanıtlanamadığını belirtir, çünkü bir düşünce birimi olarak yargının yapısı bir dil birimi olarak tümcenin yapısı ile örtüşmez. Aynı görüş dilbilimde de ifade edilmiştir. E. Benveniste, N. İ. Jinkin'de gördüğümüz gibi, dil ve düşüncenin her birinin kendi ulamları olduğunu belirtir; düşüncenin evrensel ulamlar ortaya koyabilirken dilsel ulamların her zaman özel bir dille bağlı olduğuna dikkat çeker (bk. Benveniste, 1995: 88- 89).

Jinkin, düşünce sürecini psikolojik olay olarak tanımladı; insanda fikrin hangi biçimde oluştuğunun ve konuşmada nasıl gerçekleştiğinin incelenmesi gerektiği fikrini savundu; ayrıca, dil ve düşünce ilişkisi sorununun çözümü için dil dışı alanın konuya dahil edilmesini önerdi (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:194).

Jinkin kendi yaklaşımında 'kod' kavramını temel olarak almıştır. Bu yaklaşıma göre bildirimlerin gösterge dizgesi kod olarak adlandırılabilir. Bu açıdan dilin de bir

kod olarak görülmesi olağandır. Ama Jinkin'e göre, dilin gerçekleşebileceği 'maddi sinyaller dizgesi' (duyulan, görülen, dokunulan, hissedilen, söylenen sinyaller) de kod sayılabilir ve bu kodların birinden ötekine geçiş yapılabilir (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:194). Bu bilim adamı, doğal dilin gerçekleşme kodlarını öğrenerek kod geçişleri döngüsünde en karanlık olan halkayı, yani insan düşüncesini ve iç konuşmayı araştırmalarının amacı edinmiştir. Araştırmacının deneysel çalışmaları, "düşünce sadece konuşma kodunda mı gerçekleşiyor, yoksa doğrudan doğal dil biçimleriyle bağlı olmayan başka bir kod mu var" sorusunun çözümüne yönelik olmuştur. Bu amaçla başlıca olarak konuşma engelleri yöntemleri kullanılmıştır. Deney sonuçları, araştırmacının 'dil kodundan iç konuşmanın özel koduna (nesnel-şematik koda) geçiş yapıldığı durumlarda sözsüz düşünce olabilirliği' ile ilgili varsayımını kanıtladı. Bu bakış açısına göre, düşünce dile zorunlu bir başvuru olmadan gerçekleşir.

Jinkin, bu kodu doğal dil sözcüklerinin maddi belirtilerinin olmadığı ve belirtilenin aynı zamanda işaret olduğu telaffuz edilmeyen bir şey (betimleme ve şemalar kodu) olarak niteler. Jinkin'e göre, böyle nesnel kod evrensel bir dili temsil eder, onun yardımıyla konuşmanın içeriği diğer tüm dillere çevrilebilir. Araştırmacının vardığı sonuca göre, iç konuşma dili, doğal dillerin tümüne özgü olan fazlalıklardan arınmıştır; iç konuşmada anlam ilişkileri biçimsel değil nesneldir (bu ilişkiler dil göstergeleriyle değil, tasvirlerle, görüşlerle yansıtılırlar). Böylece, insan düşüncesinin mekanizması birbirine karşıt olan iki dinamik halkada- nesnel betimsel kodda (iç konuşmada) ve konuşma eylemi kodunda (dış anlatımsal konuşmada) gerçekleşir. Araştırmacı, düşünce sürecini iç, öznel dille doğal, nesnel dilin karmaşık etkileşimi olarak tanımlar (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:195).

İnsanın algıladığı nesneler ve olaylar sensör yapıların etkileşimiyle bilince ulaşan gerçek bir bütünlüktür. Çocuk daha konuşmadan önce nesneleri görüyor, onların arasında hareket ediyor, duyuyor, dokunarak hissediyor, kısacası, belleğinde sensör bilgileri biriktirir. Bu, etraf çevreye yönelik bir etki için yetersiz olan öznel deneyimdir. Bundan dolayı insanda insan zekasının ve onun gereksinimlerinin ayrılmaz bir özelliği olan konuşmaya dayalı bildirişimin biçimlenmesi gerekmektedir. Zeka, dil ve konuşmayla yönetir. Ama zeka, Jinkin'e göre, "konuşmayı anlamıyor". O, kavramları, yargıları oluşturur, gerçekliği yansıtmak için akıl çıkarımları ve sonuçlar üretir. Tüm bu işlemler insanın konuştuğu dile bağlı değildir. Zeka, konuşmayı yönetmenin en genel işlevini kendisinde bulundurur, bilgiyi kodlar. Bu açıdan iç konuşma 'evrensel nesnel kod' olarak sadece dil ve zeka arasında, sözlü ve yazılı dil arasında değil, ulusal diller arasında da bir aracıdır. İç konuşma kalıp gramer kurallarına, hatta söz varlığının alfabesine bile sahip değildir. Onda mekan şemaları, belli görüşler, ton yansımaları, ayrı ayrı sözcükler vb. ortaya çıkabilir. Bu öznel dil konuşan kişi tarafından fark edilmez (bilincine varılmaz), bu, aracı dildir; onun katılımıyla fikir ulaşılabilir dile çevrilir. İç konuşma her türlü sensör göstergeyi, başlıca olarak da belleğin nesneleri izlenim koşullarına, şemalarıyla birlikte ilişkilerine göre sunduğu göstergeleri kullanabilir. Bu dil alanında bütün duyular- görsel, işitsel eylemsel vb.- "karşılaşırlar" (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:196).

Jinkin'e göre, insanın "konuşma ontogenezi" sürecinde iki dilin oluşumu gerçekleşir: dış, bildirişim dili ve iç, "sessiz" dil. İnsanın, kendisini çeviren gerçeklikle belirli ilişkilerini yansıtan dil birimlerinin çoğunluğu iç dile de yansır. Sensör algı zekayla beraber çalışır; zekaya giriş sensör algıdan başlar, zekadan da dil ve konuşma aracılığıyla gerçeklerle ilgili bilgi, diğer insanların onu anlaması için

dışarı iletilir. Jinkin bununla ilgili olarak 'evrensel nesnel kod' kavramını bilimsel kullanıma sokar. Evrensel nesnel kod, ona göre dil ve zekanın kavşak noktasıdır. Burada- iç konuşmada- evrensel nesnel kodun ve karışık betimsel-nesnel ve dilsel kodların etkisi temelinde fikrin insan diline çevirisi gerçekleşir. Jinkin'e göre evrensel nesnel kod kuşakların deneyiminde oluşmuştur, onun kuralları tüm insanlar için ortaktır ve aynıdır, bu da söz eyleminin bir dilden başka bir dile "çevrilmesini" sağlar. Bu kod insan bilincinde anlamsal ilişkiler temelinde gerçekliklerin yansımasının "mantıksal kuralları" sistemidir.

Evrensel nesnel kod birimleri bilgiyi kodlayan nesnel duyusal tasvirlerdir. Bilgiler insan bilincinde kavramlarla temsil edilir. Kavramın duyusal bileşenleri onun içeriğindeki mantıksal bilgiyi kodlaştırır; onun düşünsel birim olarak işlevini sağlar. Düşünsel süreçte insan mantıksal bilgiyi taşıyan bu tasvirlerden faydalanır. Evrensel nesnel kod, düşüncenin nörofizyolojik dayanağıdır. Ulusal dile bağlı olmadan varlığını sürdürür ve işlev yapar (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:197). 'Nesnel duyusal tasvir' düşüncesine Türkçede de rastlıyoruz: "Hayat boyunca öğrenilen kelimeler, bizim hafızamızda, onların hayali ile beraber, gözle görünmez bir dünya yaratırlar. Bir hikayeyi dinler veya okurken, ses veya yazı, hafızamızdaki hayalleri canlandırır." (Kaplan, 1999: 138)

Varılan sonuç, evrensel nesnel kodun her kişide öznel, bireysel oluşudur. Çünkü bu kod her kişide tekrarsız, bireysel duyusal hayat deneyiminin yansıması olarak oluşur. A. A. Potebnya, birbirini anlayan iki kişiyi iki farklı müzik enstrümanı ile kıyaslar: aynı melodiyi seslendirirler, melodi aynı gibi fakat her müzik aletinin sesi kendine özgüdür. İşte "her türlü anlaşılırlık aynı zamanda anlaşmazlıktır" paradoksu bununla açıklanabilir. İnsan kendi kişisel düşüncelerinin çevresinden çıkamıyor (bk. Potebnya, 1993: 160).

N. İ. Jinkin'in görüşleri ruhbilim temelinde oluşsa da dilin insan ruhu ile olan ilişkilerini açıkladığı için dilbilim açısından da ilgi çekicidir. Özellikle bir fikir bildiriminde onun söze dökülmesinin öncesi olarak 'kod' kavramı dikkate değerdir. Ayrıca, evrensel nesnel kodun betimsel birimleri kendilerini bazen dolaylı olarak da açığa çıkarabilir. Örnek olarak, bir sorunun cevabını bilmeyen ama cevap verme zorunluluğu hisseden kişi kendisine bir nevi yardım amacıyla elleriyle belirsiz figürler çizer, böylece karşıdaki kişiye sorunun içeriğini oluşturan kavramın zihninde var olduğunu ama onu ifade edecek uygun sözcük bulamadığını iletmek ister. Fakat bu, genel olarak, kavramın mantıksal içeriğinin bilinmediğini kanıtlar.

Kavram alanı sözel değildir ve bilinçte evrensel nesnel kod temelinde kendisini nesnelleştiren dil araçlarından bağımsız olarak varlığını sürdürür. Bundan dolayı özellikle bilişsel dilbilim alanında çalışan dilbilimciler sözcük ve kavramın net olarak birbirinden ayrılması gerektiği fikrini savunurlar (bk. Popova, Sternin, 2007: 38-41). Kavramlar, zihinde dış dünyanın modelini çizerler, sözcükler ise onun dilbilimsel temellerini oluştururlar.

Düşüncenin dilden bağımsız olduğu konusunda parapsikolojik yaklaşımın da varlığını belirtmemiz gerekir. Konuşma eylemi gerçekleştirilmeden bir insanın düşündüklerini anlama, özel bir yetenek olarak görülmektedir. Ama bizi bu konuda ilgilendiren husus, dilin işleviyle ilgilidir. K. V. Nerimanoğlu, haklı olarak yazmaktadır: "İnsan fikirlerini konuşmadan, uzak mesafeden okuyabilen parapsikolojik deneyimlerin dil ve düşünce konseptinde açtığı ve gelecek zamanlarda da açabileceği sırlar ortaya konuldukça dil ve düşünce sorunu üzerindeki sislerin kalkabileceğini düşünmekteyiz" (Nerimanoğlu, 2015: 127).

Düşünce ve dil birliği ile ilgili görüş çeşitli ulusların söz varlığına da yansımıştır. B. Akarsu, 'logos' kavramının iki anlam taşıdığını belirtir: "Logos, bir yandan söz demektir, dil demektir, öbür yandan, düşünce, akıl demektir. Demek ki Logos kavramında dille düşünce iç içedir. Logos kavramında düşünme ile konuşma, düşünce ile söz ve sözcük birbirinden koparılmaz şekilde kaynaşmış bulunurlar" (Akarsu, 1998: 36). N. Öner de dil ve düşünce sürecinin sıkı iş işbirliğinden bahsederken ilginç olan bu noktaya değinmiştir: "Logos hem söze hem akla aittir. Yani hem akıl yürütmeyi, yani düşünmeyi hem de dili ifade etmektedir. Arapça'da nutk kelimesi de aynı anlamdadır ve mantık terimi bundan türetilmiştir" (Öner, 2013: 62). Görülüyor ki, gerek *logos* ve gerek *nutk*, hem dili hem de düşünmeyi ifade etmektedir. Türkçede de *demek* sözcüğünün yan anlam olarak 'düşünmek' anlamında kullanıldığını belirtmemiz gerekir.

Dil, hazır bulunan düşünceler için sadece bir bildirim aracı değildir. Düşünceler açısından da onların hangi dilde ifade edileceği önem arz etmektedir. Dilin basit bir iletici olduğunu düşünmek, onun gerçek özünü görmemektir. "Böyle bir durumda diller arasındaki farkın yüzeysel, önemsiz olduğu, insanın kendi diline bağlılığının derin temelleri olmayan bir alışkanlık olduğu kanısı yayılsaydı, insanlar dillerini de elbise değişir gibi kolaylıkla değişirlerdi" (bk. Potebnya, 1993: 162).

Düşündüklerimizi dil biçiminde algıladığımız zaman onu kavramış oluyoruz. İnsan konuşurken düşüncenin bilincine varır. Düşüncelerin düzenlenmesi de sözle (iç konuşmayla) gerçekleşir. 'Ağzımızdan çıkanı kulağımız duyduğu' zaman zihin kendi üretimini tekrar algılar, değerlendirir. Dolayısıyla konuşmanın algılanması düşünce eylemini somutlaştırmış oluyor.

Düşünceler doğal olarak insanın kendisiyle, ait olduğu topluluklarla (aileyle, akrabalarla, arkadaş, komşu, okul vb. çevresiyle), ulusuyla olan ilişkileri zemininde oluşur, biçimlenir. Bir kültür kimliği olarak kişi, dünyaya da kendi kültürünün penceresinden bakar, nesneleri ve olguları kendi kültür değerleriyle yargılar. "Düşüncelerimiz, hiçbir zaman yüzde yüz nesnel değildir, kültürün süzgecinden geçmişlerdir. Ayrıca, her düşüncemizin öznel, bize özgü bir yanı, bir "olaya bakış açısı" vardır. İşte bütün bu öznellikler, en önemlisi de dışa vurduğumuz, kabul edilebilir içeriğe (keyfiyet, state of affairs) bakış açımız, dile ve tümce kurgusuna yansır" (Erkman- Akerson, 2000: 121). Sözel bildirişimde sözcüklerin nesne veya nesne sınıfını bildiren basit göstergelerden öte olduğunu belirten V. B. Kaşkin de şöyle yazmaktadır: "Bildirişimde konuşarak sözcükleri kullanırken belli bir topluma, belli bir kültüre özgü fikirlerin, inançların, mitlerin bütün bir dizgesini kuruyoruz" (Kaşkin, 2007: 165). Bir ana diline sahip olan kişi dile yansımış olan ulusal dünya görüşünü de, genel bakış açısını da benimsemiş oluyor.

Duyguların ve düşüncelerin insanın iç dünyasını oluşturan bileşenler olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir (duyguların dil bildirimiyle ilgili bk. Hacızade, 2012).

İnsanın iç dünyasında düşünce ve duygu alanı arasında kesin çizgiler bulunmamaktadır. Düşünsel kavramlar da insanın iç dünyası ile ilgilidir. İnsan kendi zihinsel faaliyetini, zihinsel durumlarını- elbette hissedebildiği kadarını- dile belli sözcükler ve aktarmalarla taşır.

Türkçede *bilmek, anlamak, kavramak, anmak, sanmak, unutmak* gibi eylem sözcükleri düşünsel kavram bildirimleridir ve her biri farklı zihinsel işlevi tanımlar. "Genellikle kabul edilen şey, insanın düşünsel yetenekleri hangileri olursa olsun dil yetisinin bunlar arasında olmazsa olmaz

bir yeti olduğudur" (Chomsky, 2014: 298). Türkçede 'düşünme, akıl yürütme, nesnel gerçekleri algılama, yargılama ve sonuç çıkarma yetenekleri' *zeka* sözcüğü ile belirtilir. *Düşünce* sözcüğü ise 'düşünme sonucu varılan, düşünmenin ürünü olan görüş, fikir, idea' anlamına gelmektedir. Bunlar arasında zihnin 'düşünme' eylemini doğrudan ifade eden sözcük, *düşünmek*'tir. İnsanın akıl faaliyetiyle ilgili yargılama, değerlendirme, kıyaslama eylemleri düşünmeyle gerçekleşir. İnsan istese de istemese de sürekli bir düşünme eylemi içindedir: "Düşünmemek elde değildir." Hiç düşünmeyeceğini söyleyen bir insan bile düşünmekten kendini alıkoyamaz.

M. Kaplan, *düşünmek* ve *kavramak* sözcüklerini birbiriyle kıyaslamış, ilginç sonuçlara varmıştır. Araştırmacının bu sözcükleri yorumlarken kullandığı yöntem anlamsal-bilişsel yöntem olarak değerlendirilebilir. Araştırmacıya göre, *kavramak*'ta eşyaya yönelmiş, realist bir tavır, gergin bir dikkat; *düşünmek*'te ise içe gömülen, rüyalı, melankolik bir hal vardır (bk. Kaplan, 1999: 123). Gerçekten de dikkat edildiğinde kavramanın insanı dış dünyaya bağladığı görülür. Temel anlamı 'elle sıkıca tutmak' olan sözcüğün yan anlamı da 'her yönünü anlamak, iyice anlamak'tır. Oysa *düşünmek* insanın kendi içine yönelik bir eylemi (belki de kendi içine düşmeyi) ifade eder. Araştırmacı, *düşünmek* fiilinin bünyesinde bir pasiflik olduğuna, insanı hareketten alıkoyduğuna dikkat çeker: "Düşünmek faaliyetinde dış dünyadan bir kopuş ve kendi içine dönüş hareketi vardır. Belki de hüzün veren şey bu durumdur. Hayat ve gerçek dışarıdadır." (bk. Kaplan, 1999: 123). Düşünceye bazen hüzün ve kederin eşlik etmesi dil verilerine de yansımıştır. 'Çok düşünceli', 'bir az düşünceli' ifadeleri düşünce eyleminin insanın dış görünümüne yansıdığını bildirir. Fakat 'bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak, düşün-

ce üretmek, zihni yetiler oluşturmak, muhakeme etmek' anlamıyla *düşünmek* eyleminin kavram alanının çok daha geniş olduğunu belirtmemiz gerekir. *Kavramak* eylemi de düşünmenin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Düşünmenin kendisinin de bir eylem olduğu düşünülürse, onun insanı hareketten alıkoyması da göreceli sayılabilir.

Bilindiği gibi, dil, gözlemlenemeyen iç dünyayı gözlemlenen dış dünya örneğine göre biçimlendirir. Bu biçimlendirmede iç dünya ile ilgili kavramların oluşturulmasında aktarmalar temel yapı taşlarından biri sayılmaktadır. Fikir eylemleri de aktarmaların yardımıyla kavramlaştırılır. Eylem bildiren sözcükler, düşünsel alanla bağlı olay ve durumların soyut özünün yer değişimini deyimlerde aktarmalı olarak ifade eder, insanın iç durumunu tanımlar:

Aklına bir fikir gelmek, aklı başından gitmek, bir sonuca varmak, yanılgıya düşmek, düşüncelere dalmak, fikir sunmak vb. Özellikle *akıl, kafa, fikir, beyin* sözcükleri eylem sözcükleri ile birlikte düşünsel kavram bildiren deyimler oluştutur. Bu deyimlerde fikir hareketinin yönleri de çeşitlidir. Düşünsel eylem dilde bir süreç olarak tanımlanabilir.

Bazı eylemler dolaylı olarak düşünsel alanla bağlantı kurar (ör.: *görmek* 'anlamak, kavramak, sezmek', *bulmak* ' herhangi bir görüşe, bir yargıya varmak; hatırlamak' vb.). Bu durumda sözcüklerin temel değil, yan anlamları söz konusudur.

Bunların dışında, daha farklı aktarmaların varlığı da düşünsel kavramların dil betimlemesindeki zenginliği ortaya koymaktadır.

Bir kavramın anlamsal- bilişsel alanının ortaya çıkarılmasında ilk işlem, onun anahtar sözcüğünün belirlenmesidir. Düşünsel kavrayışta *akıl, fikir, düşünce, kafa, beyin* gibi sözcüklerle ifade edilen kavramlar anlam içerikleri ile bazen örtüşerek, bazen ayrılarak yer alır. Bu kavramlar söz-

cük ve birleşimlere yansıyan içerikleri yönünden birbiriyle kıyaslandığında 'akıl' kavramının kendi kapsamıyla öne çıktığı görülmektedir. 'Akıl' kavramı, insana tüm varlıklar arasında ayrıcalık kazandıran yetiyi bildirir. Bu kavramın dil manzarası da diğerlerinden daha zengindir. Bundan dolayı 'akıl' kavramı ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

2

‘AKIL’ KAVRAMI

Düşünsel bir kavram olarak ‘Akıl’ ve bu kavramın Türkçede dil bildirim özellikleri

“Bu dünyayı erenler akıl ile bulmışlardur.”

Dede Korkut Kitabı

'Akıl' kavramı insan zihninin çeşitli işlevlerini kapsamaktadır. Akıl, norm olarak, insanın bütün davranışlarının düzenleyicisidir. İnsanın tüm davranış ve eylemlerinin de ölçütü, yine akıldır. 'Aklı başında' olan kişi kendi davranışlarının sorumluluğunu taşıyan insandır. Düşünme, nesnel gerçekleri algılama, yargılama ve sonuç çıkarma yetenekleri 'akıl' kavramı ile sıkı bir bağlantı içindedir. İnsanın toplumsal bir varlık olarak sahip olduğu en önemli hazinesi, onun düşünme yetisi, aklıdır. Nitekim, *Homo Sapiens*, düşünen insandır.

Dış dünyayı ve kendisinin iç dünyasını gözlemleyen insan, algıladığı bilgileri zihninde değerlendirir, aklının süzgecinden geçirir. Aklıyla düşünürken aklın da ne olduğunu sorgular. Farklı ulusların dünya görüşü insanı ruh ve beden olarak tanımlarken aklı da bu bağlamda değerlendirmişlerdir. Türkçenin dil tablosunda 'ruh- beden' ikilemi bağlamında aklın aldığı yer nedir, sorusu bu açıdan ilgi çekicidir. Bu soru dil verileriyle belirginleşebilir. Konuyu Avrupa dilleri verilerine göre inceleyen A. Zaliznyak, çeşitli kaynaklara dayanarak ilginç sonuçlara varmıştır. Bu sonuçları Türkçeyle de kıyaslama açısından şöyle özetleyebiliriz: Rus dil bilinci için *duşa* 'ruh, can' sözcüğü, Anglosakson dil bilinci için de *mind* sözcüğü anahtar sayılır; sözcük, İngilizcede her şeyden önce zeka yeteneklerini ifade ederek bedenle karşıtlık oluşturur: *mind* vs. *body*. *Mind* sözcüğünün *soul* sözcüğünü arka plana iterek gösterdiği yayılmacılık, mantıksal düşüncenin insanın başlıca yeteneği olarak görüldüğü yeni 'sıradan bilinç' tipinin oluştuğuna tanıklık eder. Fransızcada ruh ve zekayı, aynı zamanda nüktedanlığı birleştiren *esprit* sözcüğü Fransız kültürü için anahtar sayılan kavramlardan biridir. Rusçaya gelince, 'ruh- beden' karşıtlığı çerçevesinde Rusçanın akla daha alt katmanda, aşağı alanda yer verdiği, akılla bedeni bir değerlendirerek ruha karşı koyduğu görülmektedir.

Rusçanın dünya dil tablosunda akla yüksek değer verilmemesi dil olgularıyla kendisini belli etmektedir. Bazı Rus düşünürlerine göre Rus insanının düşünce yapısına hakim olan dünyanın öngörülemeyeceği düşüncesi çerçevelerinden bakıldığında akla olan bu yaklaşım açıklanabilir. Rus edebiyatı ve folkloru bu yaklaşımı açık açık sergileyen örneklerle zengindir (bk. Zaliznyak, 2006: 258- 260). Almancada *der Geist* sözcüğü 'zihin, akıl; insanın düşünen ve istekte bulunan bilinci; ruh, can; düşünce; tin; anlam, içerik, nitelik; espri, nükte; tinsel yetenekleriyle insan, dahi; hayalet, hortlak; cin, peri' gibi çok çeşitli anlamlara gelmektedir. "*Geist* derken Alman çoğun bunların hepsini birden göz önünde bulundurur. Şöyle de söylemek yanlış değil: *Geist* sözcüğünün kendisinde bu sözcüğün tam olarak neyi dile getirdiğini nerdeyse gizleyen bir belirsizlik vardır" (Uygur, 1994: 138). Sözcüğün karmaşık içeriği, onun Alman felsefesinin temel kavramlarından olmasını engellememiştir.

Türkçede 'akıl' kavramının yerini belirlemek için kavramı anlamsal- bilişsel yöntemle ele alalım. Bu yöntem doğrultusunda kavramı açıklığa kavuşturmak için önce anahtar sözcüğü, onun eş anlamlılarını belirleyelim, daha sonra da diğer dil araçlarının (deyimlerin, atasözlerinin, aktarmaların vb.) yardımıyla onun ad alanını betimlemeye çalışalım.

Soyut olan 'akıl' kavramı dilde çeşitli birimlerle somutlaştırılır. Türkçede aklın varlığı ve yokluğu, öznel bir yaklaşım ve duygu değeri ile oldukça renkli bir dil tablosu oluşturur. Bu kavram için anahtar sözcük sayılan *akıl* sözcüğü Arapça kökenli olarak 'düşünme, anlama ve kavrama gücü, us; hafıza, bellek; öğüt, salık verilen yol; düşünce, kanı' gibi anlamlara gelmektedir.

'Akıl' kavramının Türkçede sözcüksel bildirimi tarih içerisinde belli değişimlere uğramıştır. Divanü Lûgat-it-Türk eserinde *sağ* sözcüğünün 'akıl' anlamına geldiği ve Oğuzca olduğu bilgisi yer almaktadır (bk. DLT, III,153). Bunun dışında, *us* (DLT, I, 36); öge (DLT, I, 11, 48, 90, 310, 365); ök (DLT, I, 48, 96, 243) sözcükleri de 'akıl' kavramının bildirimi için kullanılmıştır. Bunlardan *us* sözcüğü Türkçede *akıl* sözcüğüne eş anlamlı olarak varlığını sürdürmektedir. Fakat *akıl* sözcüğüne oranla *us* sözcüğünün kullanım alanının kısıtlı olduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Akıl sözcüğünün katılımı ile oluşmuş olan deyimler zihinsel işlemlerin farklı boyutlarını ortaya koymaktadır. Ör.:

Akıl; düşünme, anlama ve kavrama gücüdür:

Akıldan geçirmek 'bir şey yapmayı düşünmek, tasarlamak', *aklı almamak* 'anlayamamak, kavrayamamak', *aklından geçmek* 'düşünmek', *aklı başka yerde olmak* 'başka şeyler düşünmek' vb.

Akıl; hafızadır, bilgilerin korunduğu yerdir:

Akılda kalmak 'akılda yer etmek, unutulmamak', *akıldan çıkmak* 'unutulmak', *aklında tutmak* 'öğrenmek; unutmamak', *aklına gelmek* 'hatırlamak; bir şeyi yapmayı düşünmek, tasarlamak', *aklına getirmek* 'hatırlatmak; düşünmek' vb.

Akıl; öğüt, salık verilen yoldur:

Akıl vermek 'bir konuda yol göstermek', *akıl öğretmek* 'nasıl davranacağını göstermek, yol göstermek, akıl vermek', *akıl yürütmek* 'herhangi bir konuda fikir vermek' vb.

Akıl; düşünce, varılan kanıdır:

Akıl danışmak 'bir konuda birinin görüşünü sormak', *aklına uymak* 'birinin uygun olmayan görüşüne göre iş yap-

mak, davranmak' deyimleri olumsuz bir tepkiyi dile getirirken, bir kişinin akılsızca bir davranışta bulunduğunu anlatan *aklına şaşayım* deyimi bu tepkiyi aktarmalı olarak yansıtır. *Aklına tükürmek,* argo olarak birinin düşüncesini beğenmemeyi, kınamayı ifade eder. *Aklına esmek* deyimi de 'daha önce düşünmemiş olduğu şeyi birden yapmaya karar vermek' anlamındadır.

Türkçede 'akıl' kavramıyla ilgili aktarmalar, (özellikle deyim bağlamında) onun farklı bilişsel boyutlarını ortaya koyar. Akıl, bir nesne olarak (ör.: *akıl almak, akıl vermek*), çalışan bir mekanizma olarak (ör.: *aklı durmak, aklı tam ayar)* görülebilir. Bu kavramın dil bildiriminde eylem bildiren sözcüklerin (ör.: *aklı başına gelmek, aklı başından gitmek*) kullanımı oldukça ilgi çekicidir. Aklın hareket yönünü göstermesi açısından 'yol' aktarması düşünce sürecinin sunumu olarak dilde detaylı bir şekilde yer almaktadır. Bunların dışında, daha farklı aktarmaların varlığı da 'akıl' kavramının dil betimlemesindeki zenginliğin bir göstergesidir. Bu aktarmaların yardımıyla 'akıl' kavramının dildeki tablosunu belirlemeye çalışalım.

***Akıl* bir nesnedir.**

Akıl almak, akıl vermek, aklını yitirmek, aklını peynir ekmekle yemek, aklını değiştirmek, akıl dağıtılırken değirmene karpuz öğütmeye gitmek vb.

-Çok güzel doğrusu, fevkalade *akıllar veriyorsun!..*

-*Akıl vermiyorum*, hakikati söylüyorum. (E. Işınsu, KD, 125)

Haluk Bey *verdi* bu *aklı* bana, sıkılıyor insan tabii yalnız başına. (E. Işınsu, C, 18)

Hay Efendi Hafız hay! *Aklını mı yitirdin*? (S. Çokum, AB, 246)

***Akıl* devingen bir nesnedir.**

Bir 'nesne' olarak aklın bulunması gereken yer, baştır. Bir kişinin davranışları da *aklı başında olmak, aklı başında olmamak* yargısına dayanarak değerlendirilir. Fakat akıl sürekli başta bulunmaz; bir canlı gibi hareketlidir, gider, gelir, farklı eylemlerde bulunur. Bu açıdan akıl eylemleri, yönüne göre iki gruba ayrılabilir:

İçten dışa doğru eylem:

Aklı zıvanadan çıkmak, aklı ermek, akıl sır ermemek, aklı başından bir karış yukarı, aklı başından gitmek, aklı başka yerde olmak, aklı çıkmak, aklı gitmek, aklı kalmak, aklı takılmak vb.

Şefik Beyde para olduğuna inanırım, amma para verdiğine pek *aklım ermez!* (M. Ş. Esendal, AİK, 93)

Bak, babam da bıraktı bostanı bağı… Onun da *aklı buralarda.* (S. Çokum, AB, 248)

Peki, dedi Veli. Ama şerbette de *aklı kalmış* gibiydi. (S. Çokum, AB, 304)

Sana bu mektupla birlikte, *aklı bir karış havada* bir gençken nakşedip bana yolladığın resmi de geri gönderiyorum. (O. Pamuk, BAK, 47)

Şeküre'nin boşanmasına ve bizim evlenmemize izin verdiğini duyunca *aklın başından gitti.* (O. Pamuk, BAK, 249)

Aklım toprağın nasıl kazılacağına *takılmıştı.* (O. Pamuk, BAK, 29)

Dıştan içe doğru eylem:

Akla (hayale) gelmez, aklı başına gelmek, aklı sonradan gelmek vb.

Aklım başıma gelince kaçtım. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 264)

Dur bakalım, elbet bir gün *aklı başına gelir*! (E. Işınsu, KD, 62)

Bazen eylem aklın kendisine değil, onu 'nesne' olarak gören, kullanan (aklı "alan", "veren", "yiyen") kişiye ait olur:

Akıl erdirememek, akıl yürütmek, akıl yormak, aklını başından almak, aklını başka yere vermek, aklını çalmak, aklını çelmek, aklını kaçırmak, aklına getirmek vb.

Orada bir Karaferyeli de babamın *aklını çeldi*, kim ne dedi ise kulak vermedi. (M. Ş. Esendal, AİK, 176)

Ama ben *aklımı kaçırmak* istemiyorum. (O. Pamuk, BAK, 119)

"Kim sokuyor bunları senin kafana benim canım kızım?" dedi. "*Aklını başından alan* kim?" (O. Pamuk, BAK, 105)

Şeküre'nin *aklını çelenin* bu olduğundan hiç şüphem yok. (O. Pamuk, BAK, 110)

***Akıl* bir mekandır.**

Bu mekan bazen bir alan, bazen bir kap, bir kutu gibi düşünülebilir:

Aklına gelmek, aklı almamak, akıl havsala almamak, akla sığmamak, aklına sığdırmak, akılda kalmak, akılda tutmak, akıldan çıkmak, aklından çıkarmak, akıldan geçirmek, aklına düşmek, aklına esmek, aklına koymak vb.

Aklından geçer mi dersin *aklımdan geçen* şeyler

Sanmam. Yıldız ve rüzgar payımız müsavi değil. (C. S. Tarancı, OBY, 34)

Bundan sonra ne söylersen *aklım almaz*. (P. Safa, Y, 330)

Mümtaz ise baba mirası olduğu için bir türlü bu kirayı *aklından çıkaramaya*n yengesini kırmak istemezdi. (A. H. Tanpınar, H, 12)

Ana ben falan kızı *aklıma koydum*. Gidip bana isteyin.. derse? (S. Çokum, AB, 145)

Akıl **çalışan bir mekanizmadır.**

akıl durdurmak, akıl işi değil, (bir iş) akıl karı olmamak, aklı durmak, aklı tam ayar, aklını (bir şeyle) bozmak, aklını oynatmak, aklının terazisi bozulmak, akıllara durgunluk vermek, aklı kesmek vb.

Yalnız Hasan Bey böyle hasta iken kızın bu işe razı olacağını hiç *aklım kesmez.* (M. Ş. Esendal, AİK, 181)

Vallahi birinin odasına gitti bu kız. *Aklımı bozacağım.* (P. Safa, Y, 104)

Dışarıda Mustafaya elinden geldiğince sert: "Sen sarhoş musun doğrudan yoksa *aklın mı oynamış* bre Börklüce!" diye bağırdı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 211)

Bazen aynı birleşimlerde *akıl* sözcüğü kullanılmadan da onun bir mekanizma oluşuna işaret yapılır:

Haydi, şimdi de saatle *bozma.* (P. Safa, Y, 397)

Bu kızın sonu iyi değil. Ya *oynattı*, ya *oynatacak.* (P. Safa, Y, 407)

Akıl **bir bütün değildir.**

Aklını dağıtmak, aklı karışmak, aklı dağılmak, aklını başına toplamak/ aklını başına devşirmek vb.

Allah rızası için olsun *aklımızı başımıza toplayalım.* (S. Çokum, AB, 174)

Ancak sen de yaptığın hataları düşün, *aklını başına topla.* (E. Işınsu, C, 109)

Şimdiyse, bohçacı Ester'in her gidişinden sonra *aklım karışıyor* ve kendimi daha da zavallı hissediyorum. (O. Pamuk, BAK, 103)

'Akıl' kavramının anlamsal- bilişsel olarak betimlenmesi bu kavramın Türkçenin dil manzarasında aldığı yeri daha açık görmemize yardımcı olmaktadır. 'Akıl'kavramının diğer zihinsel kavramlarla olan ilişkisi de bu açıdan dikkat çekicidir. Onları ayrı ayrılıkta gözden geçirelim.

Akıl - Baş

Baş sözcüğünün temel anlamı, insan vücudunun hayati önem taşıyan bir parçasının bildirimiyle ilgilidir. Sözcüğün yan anlamlarında da önem özelliği öne çıkmaktadır. Bazen ad aktarmasıyla *baş* sözcüğü insanın kendisini, onun yaşamını temsil eder. Fakat *baş*, sözcük olarak zihinsel işlevleri üstlenmez. Sözcüğün kullanıldığı deyimleri gözden geçirdiğimizde de bunu açık açık görmekteyiz. Buna karşılık, *akıl* bileşenli deyimlerde *baş* sözcüğünü sık sık görebiliyoruz: *aklı başına gelmek, aklı başında, aklı başında olmamak, aklı başından bir karış yukarı, aklı başından gitmek, aklını başına almak* (veya *toplamak, devşirmek*), (bir şey birinin) *aklını başından almak* vb.

Mehmed-Ali ıslandıkça, *aklını başına topluyor*. (A. İlhan, ZBB, 173)

Onu getiren sensin, kollamak da görevin, ya *aklını başına alsın,* ya def olup gitsin sendikadan. (E. Işınsu, C, 199)

Bazı atasözlerinde de bu durum izlenebilir:

"Akıl yaşta değil, baştadır."

"Akla gelmeyen başa gelir."

Bu ifadelere baktığımızda, "baş, aklın bulunması gereken bir mekandır" kavramlaştırması belirgin olarak karşıya çıkar.

Fakat zihinsel işlev değil, bir durum söz konusu olduğunda *baş* sözcüğünün bir kaç deyimde eş anlamlı olarak *kafa* sözcüğünün yerini alabildiği görülmektedir: *Kafası kazan olmak/ başı kazan gibi olmak, kafası dumanlı/ başı dumanlı, kafası yerine gelmek/ başı yerine gelmek* vb. 'Gerçekleşmeyecek şeyler düşünerek vakit geçirmek' anlamını taşıyan *başında kavak yeli esmek* deyimi de bir durum tespiti sayılabilir.

Akıl- Kafa

'Akıl' ve 'kafa' kavramlarının ilişkisi bu açıdan dikkate değerdir. Şöyle ki, Arapça kökenli *kafa* sözcüğü çokanlamlı olarak 'baş' kavramını bildirmesinin yanı sıra, zihin ve zihinsel işlevleri de ifade etmektedir: 'Kavrama ve anlama yeteneği, zeka, zihin; bellek; görüş ve inançların etkisi altında beliren düşünme ve yargılama yolu, zihniyet'. D. Aksan, sözcüğün bu özelliğine dikkat çekerek şöyle yazmaktadır: "Türkçede bir dünya görüşünü, bir zihniyeti anlatmak, özellikle de bunu aşağılamak için Ar. kökenli, yerleşik, somut bir kavram olan *kafa* kullanılır. *Bu kafa değişmedikçe..., Ne kafa bu!* gibi kullanımlarda bu eğilim bellidir. Aynı zamanda kavrama ve anlayış yeteneğini belirtmek üzere *kafalı, kafasız* gibi türevlerinden yararlanılırken görüşleri birbirine yakın kimseler için *kafa dengi* deyimine başvurulur" (Aksan, 1999: 67).

Görüldüğü üzere, *baş* ve *kafa* sözcüklerinin temel anlamları aynıdır. Fakat *baş* sözcüğünün yan anlamları temel anlamın somutluğundan yola çıkarken daha çok parça- bütün ilişkisiyle insanın kendisini ve onun irade işlemlerini ifade eder, oysa *kafa* sözcüğü zihinsel işlevlerin bildirimine hizmet eder. Bu sözcüğün türevleri olarak *kafalı* ve *kafasız* sözcükleri de temel anlamla değil yan anlamla bağlantılıdır:

"Talebeye gelen mektupları evvela ben göreceğim," diye kaç kere size tembih ettim. Ne *kafasız* kadınsın! (R. N. Güntekin, Ç, 258)

Kafa sözcüğünün bileşen olarak katıldığı deyimlerin birçoğu *akıl* bileşenli deyimlerle eş anlamlılık oluşturur: *Kafası almamak /aklı almamak, kafası durmak /aklı durmak, kafası takılmak /aklı takılmak, kafasına koymak /aklına koymak, kafasına sığmamak /aklına sığmamak, kafasına uymak /aklına uymak, kafasında tutmak* /aklında tutmak', *kafasından çıkarmak*

/aklından çıkarmak, kafasından geçirmek / aklından geçirmek, kafa yormak /akıl yormak, kafası karışmak /aklı karışmak vb. Bu deyimler birbirinin yerini rahatlıkla alabilir.

Kafa bileşenli deyimler konuşma dilinde daha sıklıkla kullanılsa da yazın dilinde deyişsel olarak görülebilir:

Sen yalnız evlenmeyi *kafana koy.* (M. Ş. Esendal, AİK, 160)

Bir an *kafam karıştı.* (O. Pamuk, BAK, 431)

Fakat *kafa* sözcüğünün *akıl* sözcüğü ile yer değiştiremediği deyimler de vardır: *Kafası kazan olmak / kafası şişmek, kafasına dank etmek, kafası çalışmak / kafası işlemek, kafasının bir tahtası noksan olmak, kalın kafalı, kafadan gayri müsellah, kafadan kontak* vb.

Sen oğlundan daha *kalın kafalısın.* (M. Ş. Esendal, AİK, 53)

Bu söylentilerin nakkaşlar arasında çoktan yayıldığı bir anda *kafama dank etti.* (O. Pamuk, BAK, 82)

'Akıl' kavramının bildiriminde *kafa* sözcüğünün yer aldığı aktarmalar somutluğu ile seçilir; kafa anlamsal- bilişsel açıdan daha çok bir mekan (*kafasına sokmak, kafadan atmak, kafası dumanlı, kafası bulanmak* vb.), çalışması gereken bir mekanizma (*kafasını kullanmak, kafası düzelmek, kafası çalışmak* vb.) ya da nesne (*kafa kalmamak, kafasını kurcalamak, kafa yok! kafayı değiştirmek, kafa patlatmak, kafa ütülemek* vb.) olarak nitelenir:

Toplumun tükürdüğü bir adam, eğer *kafası işliyorsa,* ister istemez büyük iddiaların adamıdır. (A. İlhan, ZBB, 120)

Kafam karmakarışıktı, ama bana neredeyse acı vererek hızla çalışıyordu da. (O. Pamuk, BAK, 224)

Oysa şimdilerde; - Bunlar, diyor, çoluk çomak. Üstelik *kafaları da işlemiyor.* (A. İlhan, ZBB, 71)

Bazen aklın varlığı kafanın derinliği ile ölçülür:

Ecvet'le konuşuyoruz. *Kafasının derinliği*, iki parmak ya var ya yok. (A. İlhan, ZBB, 71).

Kafa başlı başına bir canlı olarak da görülebilir; gider, gelir, yerinde olur, dinlenilir:

Bir kere, çok yakışıklı. İkincisi *kafası yerinde*. (E. Işınsu, KD, 45)

Akıl- Fikir

Fikir sözcüğü de Arapça kökenlidir; 'düşünce, mülahaza, mütalaa'; 'düşün, ide'; eski olarak 'kuruntu' anlamlarına gelmektedir. *Akıl* ve *fikir* sözcükleri dilde 'düşünce' anlamında *akıl fikir* ikilemesini oluşturmuştur:

Aklın fikrin parada! (R. H. Karay, BS, 330)

Bunun dışında *fikir* sözcüğünün katıldığı bazı deyimlerde bu sözcük *akıl* sözcüğü ile yer değiştirebilir: (birinden) *fikir almak/ akıl almak, fikir danışmak/ akıl danışmak, fikir vermek/ akıl vermek, fikir yormak/ akıl yormak, fikir yürütmek/ akıl yürütmek.*

Daha önceki kıyaslamalarda devinimli olan aklın yerinin baş olduğu düşüncesini gördük. Fikir de devinimlidir; fikir akla geliyor (*aklına bir fikir gelmek*); kafada dolaşabilir:

Belki bir zamandan beri *kafasında dolaşan fikirlere* sadık kalmayı istiyordu. (A. H. Tanpınar, H, 50)

Ama fikir bir mekan olarak da kavramlaşabilir: *fikrinden atmak, fikre varmak, fikre gelmek vb.*

Bilişsel olarak fikir karmaşıktır, onun açılması gerekebilir:

Yavaş yavaş *fikirlerini* Mümtaz'a *açmıştı*. (A. H. Tanpınar, H, 46)

Fikir, bir derinlik (*fikre düşmek*), bir su kaynağı (*fikre dalmak*) olarak da tasarlanabilir. *Fikir edinmek* ('kanaat sahibi olmak'), *fikir almak* ('birinin düşüncesinden yararlan-

mak'), *fikir vermek* ('düşüncesini bildirmek; bir konuda yol gösterici bilgi edinmek') deyimleri ise fikrin de akıl gibi bir nesne olarak görülebileceğini gösterir, onun başkasından alınabileceği ya da başkasına verilebileceği izlenimini oluşturur. *Fikrini kurcalamak* ('meşgul ve rahatsız etmek') deyiminde de dolaylı olarak fikrin nesne oluşuna işaret edilmektedir.

Akıl – Düşünce

Türkçe kökenli *düşünce* sözcüğü, düşünme sonucu varılan, düşünmenin ürünü olan görüş ve fikir anlamına gelmektedir. Sözcüğün kökeninde 'düşmek' eylemi durmaktadır. Ruhbilimsel çalışmalarda da düşüncenin eylemsel yönü belirtilmektedir. "Her düşünce devinir, büyüyüp gelişir, bir işlevi yerine getirir, bir sorunu çözer. Düşüncenin bu akışı, bir dizi düzlemden geçen içsel bir hareket olarak ortaya çıkar" (Vygotsky, 1998: 179).

Sözcük içeriğinde aynı zamanda 'dış dünyanın insan zihnine yansıması; tasa, kaygı, sıkıntı; niyet, tasarı' gibi anlamlar da yer almaktadır. Bilişsel bakış açısıyla baktığımızda, bu anlamlar birbirine bağlanabilir, birbirini çağrıştırabilir. Deyimlerden yola çıkarak 'düşünce' kavramını onarmaya çalışalım.

Düşünce canlıdır; yaşar:

Ama bizim kafamızda, şu bizim çektiğimizi, ötekiler çekmesin *düşüncesi yaşıyordu*. (A. İlhan, ZBB, 134)

Canlı olan düşünce hareket eder:

İki düşünce çarpışabilir, düşünce akıldan geçer.

Mümtaz'ın *aklından* şimşek hızıyla bir *düşünce geçti*. (A. H. Tanpınar, H, 468)

Canlı olan düşünce bazı eylemlerde bulunabilir:

Düşünce beynini *kemirmek*, *birisini bir düşünce almak*

Düşünce bir kitaptır:

Düşüncesini açmak, düşüncesini okumak

Düşünce bir su kaynağıdır:

Düşünceye *dalmak*

Nuran artık bir şey sormuyordu. Kendi *düşüncesine dalmıştı*. (A. H. Tanpınar, H, 151)

Şimdi kendini *kara düşüncelere kaptırıverdin.* (S. Çokum, AB, 127)

Kara düşüncelere daldı bir süre... (E. Işınsu, C, 206)

Düşünce bir mekandır:

Düşünceye varmak, düşüncelerinden sıyrılmak

Yusuf *düşüncelerinden sıyrıldı*. -Hiç, dedi. (S. Çokum, AB, 127)

Akıl- düşünce ikilisi, akıl- fikir ilişkisinin eş anlamlısı olarak değerlendirilebilir. Akıl ve düşüncenin beraber olarak ele alındığı bağlamda *akıl, düşüncenin bulunduğu yerdir*:

Bazen böyle saçma ve tuhaf bir *düşünce aklıma düşüveriyor*. (O. Pamuk, BAK, 103)

Akılla düşüncenin karışması ise onun açıklığının yitirilmesi, iç düzeninin bozulmasıdır:

Ablanızın lakırdısını etmeyelim, benim *aklım, düşüncem karışıyor*. (M. Ş. Esendal, AİK, 62)

Görüldüğü üzere, fikir ve düşünce sözcüklerinin her ikisi 'akıl' kavramıyla bağlantı kurabilmektedir; ama bazen oluşturdukları birleşimler örtüşse de (ör. *fikre dalmak* / düşünceye dalmak, *fikre varmak* / *düşünceye varmak*) her zaman birbirinin yerini alamazlar.

Akıl- Zihin

'İnsanın ruhsal süreç ve etkinliklerinin bütünlüğü; bellek, hafıza; anlayış, kavrayış; bilinç' kavramı Arapça kö-

kenli *zihin* sözcüğüyle ifade edilmektedir. İçeriklerinin birçok durumda örtüşmesi nedeniyle 'akıl' kavramının farklı yönlerini dile getiren deyimlerin zihinle de bağlantı kurması doğaldır: *aklından çıkarmak / çıkmak- zihinden çıkarmak/ çıkmak, aklını oynatmak- zihnini oynatmak, aklı takılmak- zihni takılmak, aklını çelmek- zihnini çelmek, aklını kurcalamak- zihnini kurcalamak, aklı karışmak- zihni karışmak* vb. Bu açıdan dildeki anlamsal- bilişsel resimleri de benzeşmektedir. Ama bazı durumlarda farklılıkları da vardır. Örnek olarak, "Allah zihin açıklığı versin" ifadesinde *zihin* sözcüğü *akıl* sözcüğü ile değiştirilemez. *Zihni açılmak, zihni bulanmak* gibi deyimler de bu kavramın özgün bildirimi sayılabilir. Ör.:

"Acaba beyaza boyanmış kalastan mı?" şüphesi tekrar *zihnini bulandırdı*. (Ö. Seyfettin, PK, 102)

Sonra *zihni* tekrar küçük Sabiha'ya *gitti*. (A. H. Tanpınar, H, 10)

Akıl- Beyin

İnsanın tüm zihinsel işlevlerini yerine getiren organ olarak beyin, nesnel varlığı ile diğer vücut organları gibi algılanmaktadır. Bu, zihinsel işlevlerin tanımlanması durumunda da göze çarpmaktadır. Ör.: *beyni karıncalanmak, beyni sulanmak, beyninden vurulmuşa dönmek, beynine vurmak, beynini kemirmek* vb. *Beyni almaz olmak, beyin bırakmamak* gibi deyimlerde *beyin* sözcüğü *akıl* bileşeniyle yer değişebilir. 'Akıl' kavramıyla bağlantı, *beyinli* 'akıllı, düşünceli' ve *beyinsiz* 'akılsız, düşüncesiz' sözcükleriyle de kendisini ortaya koymaktadır. Ama zihinsel işlevlerle bağlı olan diğer sözcüklerle de bağlantı kurulabilir: *Beyin patlatmak- kafa patlatmak, beyni bulanmak- zihni bulanmak, kafasında şimşek çakmak- beyninde şimşek çakmak* vb.

Farklı kelimeler

Düşünsel kavramların bildiriminde duyu sözcüklerinin yer alması şaşırtıcı değildir. İnsan dış dünyayı duyu organlarıyla algılar, yorumlar. *bakmak* 'anlamak, farkına varmak', *görmek* 'anlamak, kavramak, sezmek', *duymak* 'sezmek, fark etmek, hissetmek', demek "herhangi bir yargıya varmak; düşünmek"

Bazen de belli bir sözcük aktarmalı olarak 'akıl' kavramıyla bağlantı kurabilir. Örnek olarak, kafanın biçimini niteleyen *yuvarlak* sözcüğü onun yerini alırken düşünme işlevini de üstlenebilir:

Yuvarlağı çalıştır, hele! (A. İlhan, ZBB, 12)

Çakmak sözcüğü teklifsiz konuşmada 'sezinlemek, anlamak, farkına varmak' anlamında kullanılabilir:

Derhal işi çakmıştım. (R. N. Güntekin Ç, 56)

Şakir İstanbul'a gittikçe Germaine tabii rahat durmuyordu. Biz Nusretle çaktık. (P. Safa, Y, 233)

Kabayım, küçük hanım. Fakat çakarım her şeyi. (P. Safa, Y, 326)

Çıkarmak, 'anlamak, ne olduğunu bilmek'tir:

Osman'ın yüzünden de, bakışlarından da bir şey çıkaramıyordu. (T. Buğra, O, 40)

Mehmed- Ali, Liman von Sanders'in kim olduğunu, İstanbul'da ne yaptığını pek çıkaramaz. (A. İlhan, ZBB, 116)

'Akıl yolu ile gerçeğe yakın bir yargıya varmak, tahmin etmek' anlamı, *kestirmek* sözcüğünün yan anlamlarından biri olarak 'akıl' kavramı ile bağlantı kurabilir:

Mehmed- Ali, Mustafa'nın ne diyeceğini o demeden *kestiriyor*. (A. İlhan, ZBB, 57)

Kurmak, Türkçede çokanlamlı bir sözcüktür, sözcükteki 'düşünmek; aklına koymak' anlamı, onu aklın işlev bildirimiyle bağlamıştır:

İhsan, sakın Afife'yi öldürmeyi *kurmuş* olmasın… (A. H. Tanpınar, H, 348)

Mehmed- Ali: -… gülerse, gagasına bir yumruk yer! diye *kuruyor*. (A. İlhan, ZBB, 109)

Ölçüp biçmek deyimi de 'bir konuda çok ayrıntılı düşünmek, inceden inceye düşünmek, değerlendirmek' anlamına gelmektedir:

Ve, düşman seçerken gücünü, kılı kırk yararca ölçüp biç. (T. Buğra, O, 127)

İçin için, ihtiyar Almanın dediklerini ölçüp biçiyor. (A. İlhan, ZBB, 119)

Davranış ve tutumlar, insanda aklın varlığı ya da yokluğu yönünde değerlendirmelere yol açmıştır. Aklın varlığı 'akıllı' kavramını, yokluğu da çok çeşitli yönleriyle 'aptal' kavramını oluşturmuştur. Konumuzla bağlantılı olarak bu kavramları da gözden geçirelim.

'AKILLI' Kavramı

'Akıllı', gerçeği iyi gören ve ona göre davranan kişidir. Bu kavram dilde çeşitli sözcük ve deyimlerle ifade edilmektedir. Kavram için anahtar, *akıllı* sözcüğüdür. 'Anlama, kavrama yeteneği olan, çabuk ve kolay kavrayan' anlamlı *zeki* sözcüğü, yerine göre bu sözcükle eş anlamlılık oluşturabilir. *Aklı başında* deyimi de sürekli akıllı davranan, doğru dürüst kişileri tanımlamak için kullanılır:

Ondan sonra da Söğüt'ün *aklı başında* karılarını şuraya topla. (S. Çokum, AB, 183)

Selen *aklı başında* bir çocuktur, onu sorumluluklarını yüklenebilecek güçte yetiştirdim. (E. Işınsu, C, 46)

Şerif Efendi'deki *akıl, şeytanın ağababasında yok*. (A. Nesin, MİN, 94)

Akıllılık, her zaman takdir edilse de bazen uygun bir davranış sayılmaz. Özellikle kendisini akıllı olarak gören ve öyle davranan kişiler toplumca hoş görülmemektedirler. Bu olumsuz yaklaşım dile de yansımıştır. Örnek olarak, 'birine yol gösterip akıl öğreten kimse' anlamına gelen *akıl hocası* deyimi aktarmalı olarak herkese akıl öğretmeye meraklı kimseler için de kullanılır. *Akıl kethüdası* deyimi de eş anlamlı olarak aynı amaç için kullanılabilir. *Aklı evvel* deyimi 'en doğruyu düşünür, her şeyi çok iyi bilir geçinen' kişileri tanımlar. Bu deyimler alay ifade eder.

Bu açıdan 'akıllı' kavram alanının anahtar birimi sayılan *akıllı* sözcüğünün kullanımı ilgi çekicidir. Sözcük, karşıdaki kişinin düşüncesizliğini belirtmek için söylenilen uyarma sözü olabiliyor. Aynı zamanda alay yollu olarak 'düşüncesiz, aptal' anlamında kullanılabilir. Dilbilimde 'sözcük içi karşıtlık' (enantiosemia) olarak değerlendirilen bu durum, *aklınla bin yaşa* deyiminde de izlenmektedir. İfade, görünürde bir iyi dilek, hayır duadır. Ama akla yakın görülmeyen bir düşünce ileri süren kişiye şaka yollu olsa da eleştiri için söylenir.

Akıl yönü, insanların kolayca takılabildikleri, eleştiri yapabildikleri alanların başında gelir. Kişinin davranışlarına bakarak onun akıl seviyesi hakkında fikir yürütülür: *akıl terelelli* 'pek delişmen, kendisinden ciddi bir düşünce, davranış beklenmeyen kimse', *aklı okkadan dört yüz dirhem eksik olmak* 'akılsız'(bir okkanın zaten dört yüz dirhem olduğu düşünülürse akılsızlığın dolaylı bir anlatımı), *aklına turp sıkayım!* (akılsızca bir davranışın eleştirisi, birinin düşüncesini ve yaptığını beğenmemek', *tahtası eksik* (şaka) 'aklı tam olmayan' *aklını peynir ekmekle yemek* '(alay) şaşkınca ve akılsızca işler yapmak', *aklınla bin yaşa* '(şaka) akla yakın görülmeyen bir düşünce ileri sürene söylenir' vb.

'Akıllı' kavramına baktığımızda, onun dildeki tablosunun pek zengin olmadığını görüyoruz. Dil, olması gereken, norm sayılan bir özelliğe çok ayrıntılı bir yer ayırmamıştır. Buna karşılık, 'aptal' kavramının dildeki çizimi oldukça renklidir.

'APTAL' Kavramı

Zeka yeteneğinin doğal bir zihinsel-ruhsal hastalık olarak değil, tutum ve davranışlara göre norm dışı sayılması, Türkçenin dünya dil tablosunda çok geniş yer almaktadır. Aklın gerektiği şekilde kullanılmaması durumunun zihindeki anlamsal- bilişsel kavram alanı için eş anlamlılarına göre daha yaygın olan *aptal* sözcüğü anahtar sayılabilir. Aptallık, insanın tüm davranışlarını denetleyen aklı ters tepmedir. *Aptal* sözcüğünün arkasında betimlemeler dünyası, değer düzenlemeleri, ilginç aktarma dizgesi durmaktadır. Bu sözcüğün yardımıyla belli karakteristik belirtileri taşıyan insanlar grubu ötesinde çeşitli sosyal kalıpları bozma durumunda her insanın davranışı ifade edilebilir. Dolayısıyla, her insan belli durumlarda bu belirtileri taşıyabilir.

'Aptal' kavramı, çeşitli sosyal bilimlerin ilgi alanına girmektedir. Felsefe, ruhbilim, yazınbilim, toplumbilim vb. bu kavramı çeşitli yönleriyle irdelemektedir. Dilbilimsel yaklaşım bu konu incelemelerinde dil malzemelerini temel almaktadır. Bu kavramın dil verilerine dayanarak zihindeki tablosunun araştırılması ise bilişsel dilbilimi ilgilendirmektedir.

Aklın doğru olarak kullanılmaması evrensel olarak olumsuz değerlendirilir. Ama ulusal- kültürel ayrılıklar bu kavrama olan bakış açısına farklılıklar da katmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, 'aptal' kavramının Rus kültürünün anahtar kavramlarından biri sayılması buna örnek

olabilir. *Aptal,* Rus masallarının en renkli ve popüler karakterlerinden biridir. Diğer halkların masallarında da yer alan bu karakteri özet olarak nitelersek, aşırı tembeldir, yerinden kıpırdamaz. Davranışları sağlıklı düşünceye ters düşer, bundan dolayı aptalca sayılır. Oysa kendi akıllı kardeşlerinden daha bilgedir ama onun bilgeliği kadere tam teslimiyetindedir. Rus masallarındaki 'aptal' tiplemesini inceleyen A. Sinyavskiy, şöyle yazmaktadır: "Aptalın tüm kendi davranışlarıyla, görüntüsüyle, kaderiyle taşıdığı görev, hiçbir şeyin insan aklına, bilgisine, çabasına, iradesine bağlı olmadığını göstermektir. Tüm bunlar ikincildir ve hayatta başlıca şey değildir" (alıntı için bk. Zaliznyak, 2006: 260). Karakterin pasifliği de aslında bir beklentidir. Halk da dürüstlüğü ve kötü niyetli olmaması sebebiyle onun davranışlarını hoş görür (Türk Yeşilçam sinemalarında Kemal Sunal'ın çok sayıdaki filmde hayat verdiği 'salak' tiplemesiyle karşılaştıralım). Masalın ortasında aptalın bahtı yüzüne güler, sıra dışı başarılı bir insana dönüşür. "Pasif davranış, tembellik, 'rasgele' umudu, her şeyin kendiliğinden olmasını bekleme özgün Rus niteliğidir" (Maslova, 2006: 172). Bu özellikler dil verileriyle de kendisini belli etmektedir.

Türkçede 'aptal' olarak adlandırılan insanla ilgili toplumsal kalıp düşünceler saptanmaktadır. Sözcükler ve deyimler zengin bir içerikle bu kavrama ışık tutmaktadır. 'Aptal' kavramının sözcüksel- anlamsal alanı çok sayıda sözcükle açıklanabilir. Ör.: *Akılsız, deli, aptal, alık, ahmak, budala, çatlak, ebleh, kaçık, saf, bön, geri zekalı, sersem, armut, salak, hıyar, mankafa, angut, dangalak, balkabağı, kaz, beyinsiz, avanak, enayi, keş* vb. Eş anlamlı olarak görülen bu sözcüklerin yardımıyla insanın norm dışı davranış ve niteliklerinin farklı belirtileri ifade edilir. Dolayısıyla, bu sözcükler her zaman örtüşmeyebilir. Örnek olarak, *aptal* 'zekası pek gelişmemiş, zeka yoksunu', *ahmak* 'aklını gereği gibi kulla-

namayan', *akılsız* 'aklı, gerçeği görüp ona göre davranmaya elverişli olmayan, anlayışı kıt', *salak* 'giyiniş ve davranışlarından akılsız olduğu anlaşılan' vb. 'Aptal' kavramını bildiren sözcüklerin bazıları aynı zamanda küçümseme belirten seslenme, azarlama sözcüğü olarak da kullanılabilir. Bazı örneklere göz atalım.

Kız dediğin gibi, kara kurunun güzeli, cici bir şey ve *salak*. (E. Işınsu, C, 94)

Benim bir babaya ihtiyacım yok *sersem*! (E. Işınsu, C, 39)

Sosyal düşünce, ha? diyor. *Budala*! ...Sosyal düşünce, ha? *Kaz!* (A. İlhan, ZBB, 43)

Beyaz fanilalı, gözü arkada kalarak uzaklaşan Bayram'ı gösterip: "*Kaçık* bu be!" diye güldü, sinirli. (A. Ağaoğlu, FİG, 32)

'Aptal' kavramını ifade eden sözcüklerden bazıları çokanlamlıdır. Örnek olarak, *alık* sözcüğü, 'akılsız, sersem, budala, ebleh' anlamları dışında 'hayvan çulu; eskimiş giyecek' anlamına da gelmektedir. *Mankafa* sözcüğü muhtemelen bağlantılı olarak 'anlayışsız, aptal' ve 'sakağı hastalığına tutulmuş (at)' anlamlarına sahiptir. Sözcük içeriğinde aptallığın belirtilmesi de doğrudan değil, yan anlam olarak görülebilir: 'Katıksız, arı, katışıksız, halis, has' anlamına gelen *saf* sözcüğü, aktarmalı olarak 'kurnazlığa aklı ermeyen, kolaylıkla aldatılabilen' anlamıyla aptallığa göndermede bulunabilir. '(Bir yana) kaçmış, kaymış' anlamlı *kaçık* sözcüğü de aktarmalı olarak 'bazı davranışları delice olan' anlamını taşır.

Bu açıdan kavramı dile taşıyan aktarma nitelikli sözcüklerin bazılarının doğayla olan bağlantısı ilgi çekicidir: *armut, angut, balkabağı, kaz* vb. Bu durum, D. Aksan'ın somutlaştırma olarak adlandırdığı ve "Türkçede soyut, anlatımı güç ve ayrıntı sayılabilecek kavramların doğadaki nes-

nelerden, olaylardan yararlanılarak, adeta birtakım sahne görüntüleri oluşturularak somut bir biçimde anlatılması" (Aksan, 2000: 152- 153) şeklinde nitelendirdiği, genellikle aktarmalara, deyim aktarmalarına dayanan anlam olayının iyi bir örneği sayılabilir. Sözcüklerin deyişsel olarak da farklılık gösterdiğini belirtmemiz gerekir. Örnek olarak, *aval, andavallı, keş, enayi* gibi sözcükler argo sayılmaktadır.

Norm dışı davranışları belirtirken de sözcüklerin yan anlamları devreye girebilir. Örnek olarak, *deli* sözcüğü temel olarak 'aklını yitirmiş olan, akli dengesi bozulmuş olan, mecnun' anlamına gelmektedir, ama sözcüğün 'davranışları aşırı ve taşkın olan (kimse), çılgın; aşırı derecede düşkün; coşkun, azgın' gibi anlamları da vardır. Dolayısıyla, *deli,* aktarmalı olarak aklını gerektiği gibi kullanmayan, aklın sesine kulak vermeyen kişidir ("Akıllı bildiğini söylemez, deli söylediğini bilmez"). Türkçede *akıllı* sözcüğünün tam olarak karşıt anlamlısı da böyle durumlarda *deli* sözcüğüdür. Bu durum sözcüğe dilde geniş bir yer vermiş, çok sayıda deyim oluşumuna katkı sağlamıştır. Ör.: *Deli alacası, deli balta, deli bayrağı açmak, deli bozuk, deli danalar gibi dönmek, deli divane olmak, deli dolu, deli etmek, deli fişek, deli gibi, deli kızın çeyizi gibi, deli olmak, deli pösteki sayar gibi, deli Raziye, deli saçması, deli saraylı (gibi), delinin eline değnek vermek, deliye dönmek* vb. *Budala* sözcüğü 'zekaca geri' anlamı dışında 'bir şeye aşırı ölçüde düşkün' anlamını da taşır. Çılgın sözcüğü de 'aşırı davranışlarda bulunan, deli, mecnun' anlamındadır. Bu sözcüklerin bulunduğu bazı örneklere bakalım:

Kadın nine- Haydi oradan çılgın… Elinin körü yaparım. (H. R. Gürpınar, Ş, 117)

-Sen biraz *aptalsındır,* Cevdet!

-Sen de *deli,* hem *zır deli!* (E. Işınsu, KD, 35)

O kendini beğenmiş *budala*, nakkaş dedikodusu işitmeden yaşayamadığı için her akşam kahveye gider. (O. Pamuk, BAK, 418)

'Aptal' kavramını belirtmek için kullanılan sözcükler köken olarak aynı değildir. Bu sözcüklerden bir kısmı yabancı kökenlidir: *Aptal, ahmak, budala, ebleh, saf* sözcükleri Arapça, *sersem* sözcüğü Farsça kökenlidir. *Akılsız* sözcüğünün de kökeni Arapçaya dayanmaktadır.

Türkçede 'aptal' kavramının bildirimine hizmet eden çok sayıda deyim bulunmaktadır. Ör.: *kuş beyinli, eşek kafalı, koca kafa, tahtası eksik, dengi yerinde olmamak, aklında noksan olmak, aklından zoru olmak, cennet öküzü, kalın kafalı* vb.

Meralin ne kadar *kuş beyinli* olduğunu da bilirsin. (P. Safa, Y, 291)

Biraz... Nasıl diyeyim, *tahtası eksikçe* gibidir. (M. Ş. Esendal, AİK, 180)

Hem senin anlattığına göre, bu adamın pek *dengi yerinde değil*, ha? (M. Ş. Esendal, AİK, 181)

Aklından zoru var kiminin;

Merhamet ister. (C. S. Tarancı, OBY, 91)

Bir kimsenin zeka yeteneğini düşük olarak değerlendiren kişi 'kafa' bileşenli deyimlere de baş vurabilir. Bu durumda 'zekanın, aklın bulunduğu yer' olarak kafanın simgesel anlamı ön plana çıkar:

Kaz kafalı Yahya nerden akıl edecek, bunu da Sait Hoca öğüt vermiş. (A. Nesin, MİN, 97)

Yeniden bir hevese gelmedin mi, iyi düşün *eşek kafalı*! (A. Ağaoğlu, FİG, 171)

Alnını iki- üç kez tampona vuruyor: çek cezanı *koca kafa*! (A. Ağaoğlu, FİG, 172)

Hay *kalın kafalı*, aklı bir şeye ermez oğlum, demedim sana hemen varınca Ankara'ya kendi işimiz olacak diye. (E. Işınsu, C, 127)

İkileme biçiminde kullanılan 'aptal' anlamlı ifadelerin daha çok 'bakmak' eylemi ile beraber kullanılması ilgi çekicidir: *aval aval bakmak, mel mel bakmak, bön bön bakmak, alık alık bakmak* vb. Bu durum düşüncenin dile getirilmeden görsel olarak ifadesinin betimlenmesi sayılabilir. Ör.:

Neden *aval aval bakıp* durdum da yakasına yapışmadım bu herifin? (A. Ağaoğlu, FİG, 47)

Bayram, yara izinin seğirmesini eliyle tutarak adama *mel mel baktı*. (A. Ağaoğlu, FİG, 137)

Şimdi adam da *mel mel bakıyor* Bayram'ın yüzüne. (A. Ağaoğlu, FİG, 138)

Türkçenin dil tablosundaki 'aptal' resmi hakkında bir fikir edinmek için bu kavramı oluşturan bilişsel çizgileri belirlemeye çalışalım: "Aptal kimdir; nasıl davranır; aptala karşı toplumsal tutum nedir"

Aptal hep mutlu ve neşelidir:

"*Deliye* her gün bayram."

Aptal hep çocuk gibidir; saftır, art niyetli değildir:

Mahsus mu yapıyorsunuz, yoksa tabiatınız daima böyle çocuk tabiatı mı? İçinden: "hakikaten *ahmak* değilse eğer…" diye düşünüyordu. (A. H. Tanpınar, H, 132)

Aptal gerçeği kendiliğinden, çaba harcamadan, akıl çalıştırmadan bulur:

"*Aptala* malum olur"

Aptal konuşan kişiye göre belli davranış normlarını, kuralları bozar:

Üstüste olur mu *dangalak*? (A. Ağaoğlu, FİG, 92)

Bu *salak*, bahşişe bile sevinmez şimci. (A. Ağaoğlu, FİG, 235)

Aptal, görev ve işlevini gereğince yapmaz:

Yoğurdu da unuttu *mankafa*. (A. Ağaoğlu, FİG, 231)

Aptalın davranışı yargılanır, mantıksal olarak olumsuz değerlendirilir:

Annem bu kaçtığım servet için beni çok *aptal* buldu. (H. E. Adıvar, AG, 4)

Ama insanlar *budala*, kabul edemiyorlar bunu, neyleyim! (E. Işınsu, KD, 28)

Bunu anlamayacak kadar *aptal* mısın? (E. Işınsu, KD, 31)

Aptallık bazen doğal bir şey gibi kabul edilir:

O, suyu içerken ben, gülümsüyor: "Anlaşılan biçarenin *aklında bir noksan var*!" diyordum. (R. N. Güntekin, Ç, 295)

Aptalın davranışı kültürel- ulusal yorum kaynaklarından biri sayılabilir:

"*Ahmak* misafir ev sahibini ağırlar."

Kuş beynine göre, böyle sürekli susarsa, başkalarının gözünde, daha bir önem kazanır. (A. İlhan, ZBB, 69)

Aptallık "durum olarak elverişsiz bir rol"dür:

Ah *mankafa* ah! Ne diye karıştırırsın asli yaşını. Hı de, geç... (A. Ağaoğlu, FİG, 41)

Aptallık bazen "durum olarak elverişli bir rol" olabilir:

Sonunda, zararsız saydığı yalanlarından birine sığınmıştı yine. O, en *saf yüzünü takınmıştı*. (A. Ağaoğlu, FİG, 33)

Canım bu çatlaklık karısı için belki daha iyidir, herifi istediği yana çeker götürür! (M. Ş. Esendal, AİK, 181)

Aptallığın da "dereceleri" vardır:

Dürüstlük denmez bu hale, *saflık* belki. Yok basbayağı *aptallık*! (E. Işınsu, C, 52)

Kişinin aptal davranışı kendisine hissettirilebilir:

Bunu soruyor ama, sesinin tınlamaları "Hadi ordan, sonradan görme *salak*!" diyor. (A. Ağaoğlu, FİG, 109)

Hazinedarbaşı'nın şimdi de beni iftiracı bir alçak ve dedikoducu bir *budala* olarak gördüğünü hissediyordum. (O. Pamuk, BAK, 263)

Bazen aptal davranış yargılanmaz; bu davranış şaşırmaya neden olabilir:

"Bir *deli* bir kuyuya taş attı, yüz akıllı çıkaramadı."

Benim anlamadığım şu: Bu Yahya, *aptalın biri*. Onda bu akıllar ne gezer... Ona bu akılları veren kim?.. (A. Nesin, MİN, 97)

Bazen bir eylem gerçekleştirirken aptalın uzun uzun düşünmemesi takdir edilir:

"Akıllı düşününceye kadar *deli* çocuğunu everir."

"Akıllı köprüyü arayıncaya dek *deli* suyu geçer."

Bazen bu, akla değil, içinden gelen sese kulak vererek gerçeğe ulaşma, doğru yolu bulma çabasıdır: "Kalbinin sesini dinle."

Belirtilen özellikleri özetlersek;

Dünyanın dil tablosuna Türkçenin çerçevesinden baktığımızda, aptalın kendi davranışlarıyla, eylemleriyle sosyal kalıpları, normları bozduğu ve bundan dolayı olumsuz değerlendirildiği görülür. Fakat çoğunlukla konuşan kişinin bakış açısını yansıtan bu yaklaşım nesnel değildir ve salt olumsuzluk olarak değerlendirilemez.

3

İÇ KONUŞMA

"Bir ben vardır bende benden içerü..."

Yunus Emre

Düşünce ve sözün birbirine bağlılığı günümüzde kuşku doğurmamaktadır. Temel sorular; fikirle söz arasındaki halkanın varlığı, fikirden söze doğru eylemin gerçekleşme niteliği üzerinedir. Bu alanda çok sayıda araştırmalar yapılmıştır.

Fikirden söze doğru eylem, kişisel anlamın genel anlaşılır anlama dönüşmesi şeklinde olur. Zihindeki bir önermenin belirtilmesi için dil düzlemine geçilmesi gerekir. Fikrin kendisi ise insanın çeşitli gereksinimleriyle doğar, fikrin arkasında da insanı konuşmaya iten neden durur. Söz oluşumunun ilk aşaması da bu neden sayılmaktadır. Sözün algılanmasının son aşaması da nedendir. Nedeni doğuran, ortamdır.

Söz- eylem birkaç şekilde gerçekleşebilir. Karşılıklı olarak *konuşma* ve *dinleme, yazma* ve *okuma,* iletişim sürecinde insanlar arasındaki etkileşimin temel türleri sayılmaktadır. İnsanlar arası ilişkilerde söze dayalı iletişim olarak *konuşma* ve *dinleme* birincil, *yazma* ve *okuma* ise ikincil sayılmaktadır. Bu açıdan insanın bilinçli eylem türü olarak *düşünme* üzerinde ayrıca durmak gerekir. Bazı ruhdilbilimcilere göre iletişimin kendine özgü bir biçimi, insanın kendi kendisiyle etkileşimi olarak bakılırsa, *düşünme* söz- eylem türü olarak belirlenebilir. Fakat *düşünme*'nin kayıtsız şartsız bir şekilde söz eylemleri türüne götürülmesi de tamamen doğru sayılamaz. Çünkü *düşünme,* sözün üretilmesi ve algılanması süreçleriyle olduğu kadar zihin süreçleriyle de ilgilidir.

Ruhdilbilimciler düşünme sürecini kişinin diğerleriyle iletişiminin temel (*konuşma, dinleme, yazma, okuma*) biçimlerinin öncüsü olarak kabul ederler. Düşünme iç konuşma aracılığıyla fikrin biçimlenme süreci olarak görülebilir; iletişimin sözlü ve yazılı şekillerinde konuşma ve yazma ise fikrin biçimlenme ve şekil almasının dış yöntemleridir. Düşünme, söz- eylemin hazırlık aşaması gibi o sürecin

bir nevi zihindeki müsveddesi olur, söz- eylemin doğruluğunun iç planda kontrolü rolünü oynar. (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007: 64- 67). Demek oluyor ki, düşünme, koşul ve biçimlerine göre insanın iç konuşması ile doğrudan bağlantılıdır ama onunla özdeş değildir. Birçok araştırmacı, düşünmek için iç konuşma gerekliliğini de kabul etmemiş, iç konuşmayı normal söz ediminin kısaltılmış varyantı olarak yorumlamıştır.

Görüldüğü üzere, düşünceden söze, sözden düşünceye doğru ilerleyen algılama sürecinde 'iç konuşma' olarak tanımlanan bir aşama bulunmaktadır. Bu aşamanın araştırılması hem zihinsel işlevlerin, hem de sözün özüne ışık tutmaktadır. Çok eski zamanlardan beri çeşitli bilim dalları iç konuşma sorunu üzerine eğilmiştir. Fakat iç konuşmanın ruhbilimsel doğasını doğru anlamadan düşüncenin sözle olan ilişkisini anlamak olanaksızdır. Ruhdilbilimde iç konuşma sorunu üzerine özellikle Rusya'da ister teorik ister deneysel düzeyde olsun, çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu sorunun bilimsel açıdan araştırılmasında Türkiye'de de çok iyi bilinen L. S. Vygotsky'nin çalışmalarının büyük önemi olmuştur. "Ruhbilimin Mozart'ı" olarak adlandırılan (bk. Kaşkin, 2007: 28) Vygotsky, iç konuşma sorunu üzerine bir ekol oluşturmuştur. V. A. Kovşikov ve V. P. Gluhov, ruhdilbilimle ilgili çalışmalarında bu konuda olan çalışmaların kendi görüşleriyle birlikte geniş yorumunu vermişlerdir (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007: 182- 207). İç konuşma; sözle, dolayısıyla dille de bağlı olduğu için bu çalışmayı özet olarak gözden geçirelim.

Vygotsky, iç konuşmayı ruhsal doğasına göre özel bir oluşum, söz ediminin özel bir türü olarak değerlendirmiştir. İç konuşma insanın kendisi için, dış konuşma ise başkaları için olan konuşmasıdır. Araştırmacı, şöyle bir sonuca varmıştır: İç konuşmayı dış konuşmadan sadece ses olgusuna göre ayırmak doğru değildir; onlar birbirinden

kendi doğalarıyla da ayrılırlar. İç konuşma dış konuşmaya sadece öncülük etmez, ya da onu bellekte canlandırmaz. O, dış konuşmanın karşıtıdır; dış konuşma düşüncenin söze dönüşüm sürecidir, iç konuşma ise ters yönde- dışarıdan içeriye yönelik olarak- konuşmanın düşüncede eridiği, buharlaştığı bir süreçtir (bk. Kovşikov, Gluhov,2007:182-183).

Vygotsky, düşünme ve konuşmayı (dili) mekaniksel olarak özdeşleştirme fikrini kabul etmez: Konuşma, düşüncenin aynadaki yankısı gibi değildir. Konuşma hazır bir elbise gibi düşüncenin üzerine giydirilemez. Düşünce söze dönüşürken yeniden kurulur ve şekil değişir. Düşünce sözle ifade edilmez, tamamlanır. Fikrin sözde doğmasının canlı süreci olarak iç konuşma, düşünce ve söz ilişkisinin son derece karmaşıklığını, onların birbirine karşıt olan birliğini yansıtır.

Vygotsky, iç konuşmanın kökeniyle ilgili fikir yürütmüş, küçük çocukların benmerkezci diye adlandırılan dış konuşmasının iç konuşmanın başlangıç aşaması olabileceğini savunmuştur. Çocukların benmerkezci konuşmasının özel bir işlevi oluşuna ilk dikkat çeken bilim adamı ise İsviçreli ruhbilimci J. P. Piaget olmuştur. Piaget'nin betimlemesine göre benmerkezci konuşma, çocuğun bir muhataba hitap etmeyen, kendi kendine yüksek sesle konuşmasıdır, bu konuşma oyun sırasında sıkça gözlemlendiği gibi, bağımsız bir işlevsel anlam taşımaz. Çocuğun davranışı zamanla toplumsallaşır, onun konuşması da iletişim aracı gibi değişerek, gelişerek toplumsallaşır. Bu konuşma türü çocuğun fikrindeki benmerkezciliğin ölmesine koşut olarak yok olmaya mahkumdur. Bu yüzden benmerkezci konuşmanın gelişmesi de azalma yönünde ilerler, okul yaşına vardığında sıfır düzeyine kadar iner. Böylece Piaget'ye göre, benmerkezci konuşma genel konuşma ontogenezi sürecinde geçici bir olgudur ve bu olgunun geleceği yoktur (bk. Piaget, 2011).

Vygotsky, benmerkezci konuşmaya farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Araştırmacının teorisine göre, çocuğun benmerkezci konuşması dışa yönelik işlevlerden içe, kendi bilincine yönelik işlevlere geçişin bir görüngüsüdür. Bir çocuk, bebekliğinden itibaren kendi eylemlerini yavaş yavaş büyüklerin konuşma direktiflerine (yönergesine) uydurma yeteneği kazanır. Bebeğin hareketleri sanki annenin konuşmasıyla uyum sağlar. Çocuğun hareketlerinin düzenlenmesi dışa yönelik nitelik taşır. Daha sonra, "iki kişi arasında paylaşılan" bu süreç, içe yönelik niteliğe dönüşür. Vygotsky tarafından yapılan özel deneysel araştırmalar, çocuğun her zorlandığı koşulda muhataba yönelik olmayan benmerkezci konuşmasının ortaya çıktığını göstermiştir. Benmerkezci konuşma ilk başlarda geniş, detaylı bir nitelik taşır, çocuğun ilerleyen yaşlarında zamanla kısalır, fısıltıya dönüşür, daha sonra da iç konuşmaya dönüşerek tamamen kaybolur.

Vygotsky, benmerkezci konuşmanın toplumsal konuşmadan ayrılmasını ve başkaları için anlaşılmazlığını koşullandıran yapısal özelliklerini de bu bağlamda ele almıştır. Piaget'nin teorisine göre, bu konuşmanın toplumsallaşmış konuşmaya yaklaştıkça daha anlaşılır olması gerekiyordu; onun ortadan kalkmasıyla yapısal özellikleri de yok olmalıydı. Fakat gerçekte Vygotsky'nin deneylerinin, çok sayıda olan eğitim gözlemlerinin verilerinin gösterdiği gibi, bunun tersi oluyor. Benmerkezci konuşmanın özgün özellikleri yaşla artar; bu özellikler çocuğun üç yaşında en aşağı düzeydedir, yedi yaşında ise en yüksek düzeye ulaşır. Vygotsky'nin belirttiği gibi, üç yaşta benmerkezci konuşmanın bildirişimsel konuşmadan farkı, hemen hemen yok gibidir, yedi yaşta ise o tüm işlevsel ve yapısal özellikleriyle üç yaşındaki çocuğun sosyal konuşmasından köklü olarak ayrılır. Yaşın ilerlemesiyle iki konuşma- kendisi için konuşma ve başkaları için konuşma- işlevinin artan ayrı-

şımı gerçekleşir. Benmerkezci konuşmanın iç konuşma yönünde gelişimine iç konuşmaya özgü olan tüm ayırıcı özelliklerin artması eşlik eder.

"İç konuşma, sessiz, suskun bir konuşmadır. Bu onun temel farkıdır", diye belirtmiştir Vygotsky. Benmerkezci konuşmanın gelişimi de bu yönde gider. Bununla birlikte, "benmerkezci konuşmanın katsayısı" algılama, düşünme gerektiren eylemlerde zorlanırken her seferinde artar. Bu da gözden geçirilen şeklin yardımcı değil bağımsız bir işlevi olduğunu gösterir, (çocuğun düşüncesine hizmet ederek) aklın odaklanması, bir şeyin bilincine varması, düşünmedeki zorluk ve engellerin giderilmesi amaçlarına hizmet eder (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:185). Böylece, Vygotsky'e göre, benmerkezci konuşma, iç konuşmanın "varoluşunun" ilkin şeklidir; ruhsal işleviyle iç, yapısına göre ise dış konuşmadır. Benmerkezci konuşmanın işlevsel, yapısal ve genetik açıdan doğasını inceleyen araştırmacı, iç konuşmanın gelişmesine öncülük eden benmerkezci konuşmanın birkaç aşamasının var olduğu sonucuna varmıştır.

Vygotsky'nin teorik kavrayışına göre, çocuğun iç konuşması onun dış konuşmasından çok daha sonra biçimlenir. İç konuşmanın biçimlenmesi aşamalarla gerçekleşir; önce açık olan dış konuşma parçalı (fragmenter) dış konuşmaya dönüşür, parçalı konuşma fısıltılı konuşmaya, ondan sonra dürülmüş ve saklı nitelik kazanarak tam bir "kendisi için konuşma" olur. Dış konuşmadan iç konuşmaya geçiş okul yaşına doğru tamamlanmış oluyor.

Birçok psikoloğa göre iç konuşma dış konuşmanın ta kendisidir, fark, konuşma organlarının katılmaması, sözcük sonlarının ise kısaltılmış olmasıdır. Bu görüşe göre, iç konuşma da dış konuşma gibi sözdizimi ve anlambilimsel kanunlara göre kurulmuş "içinden konuşma"dır.

Vygotsky, iç konuşmanın "sesin olmadığı konuşma" şeklinde değerlendirilmesiyle ilgili görüşü doğru saymamıştır. O iç konuşmanın işlevinin tamamen farklı yapısı ve işlevi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, bu fikrin yanlışlığının basit ve inandırıcı kanıtı, insan düşüncesinin saniye aralığında karmaşık zihinsel meseleleri çözebilme, karar alma, belirli bir amaca ulaşmak için gerekli yolu seçme yeteneğidir. Eğer "içinden konuşma" dış konuşmanın basitçe tekrarı olsaydı onunla eşit olan bir zaman harcaması gerekirdi. Sonuç olarak, insan eylem ve davranışlarında düzenleyici ve planlayıcı işlevini yerine getiren iç konuşma özel, kısaltılmış bir yapıya sahiptir.

Vygotsky'nin teorik öğretisine göre, iç konuşmanın kendine özgü bir sözdizimi vardır. Ses bandına yazılsaydı, kısaltılmış, bölük pörçük, alakasız, dış konuşmayla kıyasta tanınmaz ve anlaşılmaz olduğu görülürdü. Bu, sözcüklerin kısaltılmasının ve bırakılmasının basit bir görüngüsü değildir; özne ve ona ait sözcüklerin bırakılması hesabına yüklem ve ona ait kısımların korunmasıyla ifade ve tümcelerin kısaltılmasının kendine özgü eğilimidir. İç konuşmanın temel sözdizimsel biçimi salt bir yüklemliktir. Bu özellik söyleşim şeklindeki dış konuşmada da görülür. Aynı konu paylaşımında özellikle psikolojik bir yaklaşım söz konusu olursa "laf ağızdan alınır", "lep demeden leblebi anlaşılır". Kişinin kendi kendisiyle sohbetinde en karmaşık düşüncelerin bile hemen hemen sözsüz (sözcükler olmadan) iletilmesi mümkündür; bu da iç konuşmada salt bir yüklemliğin hakim durumuna götürür. Onun sözdizimi en üst düzeyde basitleşmiştir, bunun sonucu fikrin salt yoğunluğudur" Vygotsky, iç konuşmanın özneyi hep bırakma ve sadece yüklemlerden oluşma özelliğini vurgularken söz bağlamında dilbilgisel ve ruhbilimsel olarak özne ve yüklemin örtüşmeme olasılığı ile ilgili fikir yürütmüştür: Karmaşık bir ifadede cümlenin her hangi bir

öğesi ruhbilimsel yüklem olabilir. Böyle bir durumda öğe, mantıksal vurguyu da üzerine alır (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:187). Tüm araştırmacılar, Vygotsky'nin iç konuşmanın "salt yüklemliği" ile ilgili savını tam olarak paylaşmazlar, bunda niteliğin yapay bir abartısına işaret ederler. Ama yüklemliğin iç konuşmanın çok önemli ayırıcı özelliği olduğu da inkar edilmez.

İç konuşmanın kısaltılmış olması yüklemlikle bitmez. Vygotsky, diğer önemli özelliği "konuşmanın fonetik anlarının zayıflaması" olarak adlandırır. İç konuşmada hiçbir zaman sözcüğü sonuna kadar telaffuz etmeye gerek yok. Kişi, niyetine bağlı olarak hangi sözcüğü söylemesi gerektiğini bilir. Sabit bir ses yapısıyla sözcük, hiçbir zaman tam olarak kopyalanmaz (tekrar edilmez); temel ünsüzleriyle sözcüğün ses "iskeleti" ("kitap" yerine "kt" veya "ktp" gibi) oluşturulur ya da sözcüğün kökü onun bütününün yerini alır. (Burada, "acaba ünlü harflerin yer almadığı veya en aza indirgenmiş olduğu alfabelerle, günümüzde telefon mesajlarında ünlülerin bırakılmasıyla sözün kısaltılması gibi olgularla iç konuşma mekanizması karşılaştırılabilir mi?" sorusu akla gelebilir). Vygotsky, konuşmanın ses yönünün zayıflaması özelliğine dayanarak iç konuşmayı "tam anlamıyla, sözcüğün hemen hemen hiç yer almadığı bir konuşma" olarak değerlendirir (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:188).

Vygotsky'ye göre, iç konuşmanın üçüncü özgün özelliği, söylemin anlamsal ve maddi biçimi arasındaki özel ilişkidir. Burada konuşmanın dış, maddi biçimi en aza indirgenir, sözdizimi ve ses bilgisel yönü son derece basitleşir ve yoğunlaşır. Sözcüğün anlamı ön plana geçer. İç konuşma, konuşmanın ses yönü ile değil özellikle anlam yönü ile hareket eder. Sonuçta iç konuşmanın tamamen ayrı, kendine özgü anlam yapısı oluşur. Bu anlam yapısı şöyle tanımlanabilir:

1) Sözcüğün temel anlamı değil tüm ruhsal olguların bütünü gibi bağlamdaki anlamı üstünlük oluşturur.

2) Kaynaşma veya eklenme olgusu, yani birkaç sözcüğün ya da tüm bir ifadenin bir sözcükte birleşmesi gerçekleşir; vurgu temel kök veya temel kavram üzerinde olur.

3) Sözcük anlamları temel anlamdan daha hareketli ve geniş olarak, birbiriyle birleşimin ve kaynaşmanın daha farklı kanunlarını bulurlar, anlamlar sanki iç içe geçer.

"Anahtar" sözcük sanki kendisinden önceki ve sonraki sözcüklerin de anlamlarını içine alır. İç konuşmada bir dil göstergesi olarak sözcük, dış konuşmadan daha fazla anlamla yüklüdür.

İç konuşmanın özgünlüğü birçok durumda onun anlam yapısının özgünlüğü ile belirlenir. İç konuşma koşullarında her zaman kendinin özel "iç diyalekti" oluşur. Her sözcük yavaş yavaş yeni çizgiler, anlam ayrıntıları kazanır, bu da sözcüklerin sadece iç konuşma planında anlaşılan öznel anlamlarının doğmasına götürür. Vygotsky, bundan yola çıkarak, iç konuşmadaki sözcük anlamlarını her zaman dış konuşma diline çevrilemeyen aktarma olarak değerlendirmiştir (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:188- 189).

Vygotsky'nin yakın arkadaşı ve devamcısı olan A. R. Luriya iç konuşmanın beyin mekanizmalarını araştırmış, yapılan özel psikolojik araştırmalarla çocuğun benmerkezci olarak adlandırılan konuşmasının iç konuşmaya geçişinde çözümleyici, planlayıcı ve düzenleyici işlevini koruduğu olgusunu kanıtlamıştır. Luriya, Vygotsky'nin ardı sıra iç konuşmanın "anlamsallığının" salt yüklemlik özelliğini gözden geçirirken konuya şöyle bir açıklama getirir: Bir sorunu çözmeye çalışan kişi konunun ne olduğunu kesin olarak biliyor. Demek ki konuşmanın adlandırma işlevi,

bildirinin "temasının" ne olduğunun gösterilmesi önceden iç konuşmaya dahil edilmiştir ve bu yüzden de onu özel olarak belirtmeye ihtiyaç yoktur. Geriye kalan (yapılması gereken) şey, aynı konuyla ilgili özellikle ne söylenmesi gerektiğini, yeni olan neyin eklendiğini belirtmektir. Böylece, iç konuşma hiçbir zaman nesne belirtmez, özne içermez; o özellikle neyin yapılması gerektiğini gösterir (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:190).

İç konuşmanın fizyolojik yönü ile başka araştırmacılar da uğraşmıştır. Örnek olarak, T. N. Uşakova iç konuşma mekanizmalarında üç hiyerarşik düzey ayırmaktadır. Araştırmacıya göre bu düzeyler çocuğun dil ediniminde net olarak ayrılırlar. Birinci düzey, genellikle dış dünya olaylarını bildiren ayrı ayrı sözcüklerden faydalanma mekanizmalarıdır. O, dil ve konuşmanın adlandırma işlevini gerçekleştirir. İkinci düzey, temel unsurlar arasında çok sayıda ilişkilerin oluşumudur. Bir nevi sözel ağ oluşur. Bu, dilin maddi söz varlığıdır. Söz ağı içinde ilişkiler değişmez, hayat boyunca korunur ve öz çizgileriyle tüm insanlarda aynıdır. Uşakova'ya göre "söz ağında" (anlam alanında) insanın dil deneyimi maddileşir. İç konuşma gerçekleşmesinin birimi, söz ediminde esas anlam yükünü taşıyan tüm sözcüklerdir. Bunlar "anahtar sözcükler" terimi ile bildirilir. İç konuşmada konuşma- düşünce süreci seyrinde özellikle bu sözcükler seslendirilir ve söz edimi öznesi tarafından yeterince net algılanır.

İç konuşmanın belirtilen bu iki düzeyi değişmez ve hareketsizdir. Oysa insan konuşması hareketli ve bireyseldir. Bundan dolayı "söz ağı" konuşma sürecinin olasılığını belirleyen sadece bir öncüldür. Uşakova, üçüncü, hareketli bir düzeyin varlığını öne sürmektedir (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:191- 192).

Ruhbilim çerçevelerinde geliştirilen düşünceler, ruhdilbilimde de devam ettirilmiştir. Ruhdilbilimde söz edi-

minin bir türü olarak iç konuşmanın özgün özelliklerini belirleyen birkaç bilimsel fikir (kavrayış) oluşturulmuştur. Bunlar arasında A. A. Leontyev'in çalışmalarının ayrıca belirtilmesi gerekmektedir. Leontyev, iç konuşmayı bir süreç olarak ele alır. Araştırmacı, zihinden dış konuşmaya kadar olan süreci *"asıl iç konuşma"* (Vygotsky yorumundaki iç konuşma), *"içinden kendi kendine konuşma"* ve *"konuşma söyleminin iç programlaştırılması"* olarak ayırmıştır. İçinden kendi kendine konuşma, iç konuşma biçimi olarak konuşma organlarının gizli aktifliğini varsayar, dış konuşma sırasında gerçekleşen süreçleri taklit eder. İçinden kendi kendine konuşma; zor matematik meselelerinin çözümü, yabancı metinlerin okunuşu ve çevirisi, sözel malzemenin ezberlenmesi, fikirlerin yazılı olarak ifadesi vb. sırasında oluşur. Başka bir deyişle, çözülmüş akıl eylemleriyle bağlıdır.

Asıl iç konuşma, dürülerek "içeriye" taşınmış söz edimidir. Genel olarak düşünsel meselelerin çözümü sırasında ortaya çıkar. İç konuşmaya zor meselelerin çözümünde içinden kendi kendine konuşma eşlik edebilir ama bu zorunlu bir koşul değildir. Asıl iç konuşma ayrı ayrı imlerle, sözcüklerin temel olan belirtileriyle temsil edilebilir. Bu teori için anahtar sayılan üçüncü kavram, *iç programlaştırma*dır. İç programlaştırma dış konuşmaya daha yakındır. Asıl iç konuşma ise zihinsel işlevlerin sınırındadır.

Bu yaklaşıma göre, iç konuşmanın iki "kutbu" vardır. Biri, çoğu zaman kendi kendine konuşmanın eşlik ettiği, en yüksek düzeyde dış konuşmaya yaklaşmış olan iç konuşmadır. İkinci "kutup", en üst düzeyde dürülmüş olan, kendi kendine konuşmayla en az düzeyde bağlı olan, düşünsel eylemden kopma sınırında duran iç konuşmadır. İç konuşma ve iç programlaştırmanın ilişkisi, son ve ara halka ilişkisi gibidir. Leontyev'e göre, iç programlaştırma iç konuşmaya da, dış konuşmaya da dönüşebilir; çözümlenir, açılır. Dış konuşmaya geçiş, en üst düzeyde genelleş-

miş anlamsal programın biçimsel ve anlamsal açılım kurallarına göre gerçekleşir. İç konuşmaya geçiş de belli kuralların uygulanmasıyla bağlıdır, burada biçimsellik minimum düzeydedir. İç konuşmanın her üç bileşeni birbiriyle sıkı bir şekilde bağlıdır ve aynı düşünme- konuşma eylemine katılabilir (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007:193- 194).

N. İ. Jinkin'in iç konuşmanın özel kodlarıyla ilgili teorisi iç konuşma sorununa farklı bir bakış açısı getirmiştir. L. S. Vygotsky'nin ve A. N. Sokolov'un iç konuşma "dilinde" sözel ve sözel olmayan bileşenlerin varlığıyla ilgili düşünceleri, N. İ. Jinkin'in iç konuşmanın özel kodlarıyla ilgili teorisine de yansımış ve geliştirilmiştir.

Jinkin'e göre, zekadan gerçekliğe doğru ilerleyen yolun bir basamağı olan iç konuşma, aynı zamanda bildirişim sürecinde insanların birbirini anlamasını sağlayan bir köprüdür. İç konuşma (her şeyden önce evrensel nesnel kod) vücudun sadece "sessiz" eylemlerini ifade etmez; karşıdaki kişiyle bildirişimin yöneticisi, düzenleyicisi de iç konuşmadır. Araştırmacıya göre, doğal dilin kullanılması, sadece iç konuşma safhası aracılığıyla mümkündür: "İç konuşmanın betimsel dili olmaksızın hiçbir doğal dil olamaz ama doğal dil olmadan da iç konuşma eylemi anlamsızdır" (Jinkin, 1964: 36).

Jinkin, iç konuşma mekanizmaları ile ilgili önerdiği teorik yaklaşımı son çalışması olan "Bilgi İletkeni Olarak Konuşma" (Jinkin, 1982) eserinde de devam ettirmiştir. Araştırmanın konusu, bildirişim gereklerinin etkisi altında oluşan üç kod- dil, konuşma, zeka- arasındaki etkileşim sorunudur. Bu etkileşimin odak halka yapısı iç konuşmadır. Jinkin bu çalışmasında iç konuşmayı daha geniş bir kapsamda tanımlar: İç konuşma, sadece nesnel- şematik kod değil, "karışık"- tasvirlerin yanı sıra dil kodunun ayrı ayrı unsurlarını da içeren nesnel şematik ve dilsel- bir koddur.

Bu yaklaşım Vygotsky teorisiyle olan karşıtlığı ortadan kaldırır, Leontyev, Ahutina, Uşakova gibi ruhbilimcilerin görüşleri ile yakınlık kurar.

T. V. Ahutina, deneysel olarak çeşitli söz yitimi (afasia) türlerini araştırırken beyinruhbilim verilerini de esas alarak, söz yitiminin beynin çeşitli bölgeleriyle bağlı olduğunu ve iç konuşmayı da etkilediğini yazmaktadır (bk. Ahutina, 1985: 105- 106).

İç konuşmanın bir söz olarak varlığı yazın dilinde geniş bir şekilde yer almaktadır. Yazınsal bir yöntem olarak iç konuşma üzerine çok sayıda araştırmalar da yapılmıştır. Dil olgusu olarak iç konuşma, insanın içinden, kendi kendisiyle konuşmasıdır:

Çocukluğunun mühim bir devrinde çok yalnız kalan Mümtaz, *kendi kendisiyle konuşmayı* severdi. (A. H. Tanpınar, H, 10)

Ben *içimden* insanlarla *konuşurum*, onların karakterlerine, huylarına uygun cevaplar da bulurum kendime, sade insanlarla mı canım şeylerle de konuşurum. (E. Işınsu, H, 147)

Bu açıdan iç konuşma; tek başına bir konuşma, monolog gibi görünse de nitelik olarak söyleşimseldir. E. Benveniste, iç konuşmanın; temel yapı olan söyleşimin bir türü olarak ele alınması gerektiği fikrini savunur: "İç konuşma "iç dil" ile anlatımını bulan, bir konuşucu- ben ile bir dinleyici- ben arasında içselleşmiş bir söyleşimdir. Kimi zaman, yalnızca konuşucu- ben konuşur; yine de dinleyici- ben varlığını sürdürür; varlığı, konuşucu- benin sözcelemini anlamlı kılmak için zorunlu ve yeterlidir. Kimi zaman dinleyici- ben karşı çıkarak, soru sorarak, kuşku belirterek, hakaret ederek işe karışır: bu dillere göre ayrı bir dilsel biçim alır ancak her zaman bir "kişi" biçimidir." (Benveniste, 1995: 143). Söyleşimsellikle doğrudan bağlan-

tılı olduğu için iç konuşmanın dil özellikleri 'Söyleşim' bölümünde ele alınacaktır.

Belirtilen düşüncelerden yola çıkarsak;

Fikrin söze dönüşmesi iç konuşmada gerçekleşmeye başlar. İç konuşma, yüklemlerden, bilginin özünü içeren anahtar sözcüklerden oluşur. Fikir, konunun (thema'nın) ne olduğunu içerdiği için, doğal olarak onun ayrıca bildirilmesine gerek kalmaz. Konuşmanın nesnesi ile ilgili bildirimin (rhema'nın) ise ayrıca belirtilmesini gerektirir. Thema, bilinen bilgidir, dolayısıyla iç konuşmada onun ayrıca belirtilmesine gerek duyulmaz. Yeni bilgi olan rhema, konu hakkında yeni bir şey söyleme, yeni bir şey bildirme olanağını sunar.

İç konuşma daha sonraki söz üretiminin yeni bilgilerinin toplusudur. İç konuşma, dürülmüş, sıkıştırılmış, dil bilgiselliği ortadan kaldırılmış sözdür. Dilde ve yazında iç konuşmadan bahsedildiğinde bunun A. A. Leontyev'in tanımlamış olduğu, dış konuşmaya yakın olan iç programlaştırma düzeyi olduğu düşünülebilir.

İç konuşma, sözsel bilincin uzun gelişim sonucudur.

4

SÖYLEŞİM

"Kendimi ancak bir başkası için, bir başkası aracılığıyla ve bir başkasının yardımıyla açığa vururken kendimin bilincinde olabilirim ve kendim olabilirim."

M. Bahtin

İnsan yaşamının vazgeçilmez bir öğesi olan dil, kendi işlevlerini sözlü ve yazılı olarak yerine getirir. Yazılan dil (written language) ve konuşulan dil (spoken language) ortak işlevlerinin yanı sıra, özgün özellikler de taşırlar. Bazen dilin konuşmaya eşdeğer sayıldığını belirten D. Aksan, şöyle bir tanımlama yapar: "Gerçekten dil, insanı öteki yaratıklardan ayıran konuşma yeteneğinin, düşünüleni, duyulanı ayrıntılı bir biçimde açığa vurabilme gücünün adıdır" (Aksan, 2003: 10).

Son dönemlerde konuşulan dile olan ilginin arttığı gözlemlenmektedir. Bu konuda çeşitli varsayımlar ortaya atılmış, dilbilimciler ve dille yakından ilgilenen bilim dalları (felsefe, ruhbilim, mantık, toplumbilim gibi) uzmanları tarafından kuramsal çalışmalar yapılmış; onların dile uygulanması yönünde önemli adımlar atılmıştır (örnek olarak, "söz edimleri" kuramı; ayrıntılı bilgi için bk. Searle, 2000).

İnsanın eylem ve davranışları kendi doğası itibariyle aktif veya potansiyel olarak söyleşimseldir. Konuşmalar büyük bir çoğunlukla söyleşim biçiminde gerçekleşir. Günümüzde kişinin sosyal bir görüngü olarak önemli niteliklerinden biri, söyleşim kurabilmesidir. Söyleşim (diyalog), sözün köken olarak ilk biçimi sayılmaktadır. N. Uygur, konuşmayı insanın kendi yalnızlığını dağıtmak için başvurduğu bir araç olarak değerlendirir: "Konuşan, söylemeleriyle kendine arkadaşlık eder; her sözcüğü kendi varlığına tanıktır kendi gözünde. Başkalarının söyledikleriyle de ne olursa olsun bu söylenenler, insan, kendi varoluşunun, bir deyime epeyce pekiştiğini içten duyar. Konuşmasıyla hem kendine hem başkalarına kendini tanıtmış olur. Bu tanıtış yalnızlığı yoketmektir" (Uygur, 1994: 76).

Söyleşim sırasında iki karşı taraf (gönderici- alıcı; konuşucu- dinleyici) ortak bir konuyla ilgili bilgi paylaşımı

yapabilir; bilgi iletilir ya da bilgi edinilir. Bu durum söyleşimde soru- yanıt, rica- tepki vb. şekilde gerçekleşebilir. Söyleşim, karşılıklı konuşma eylemidir. Bir eylemde bulunan (söz- eylem de dahil) kişi ya bir yanıt ister, yanıta teşvik eder, ya da kendisi bir yanıt edimini gerçekleştirir. Söylenen her sözün, yapılan her eylemin satranç oyununda olduğu gibi önceden hesaba katılan bir karşılığı olacaktır. "İşiteni, söyleyeni ve hakkında konuşulan şeyi bir araya getiren, bir araya toplayan ve bir arada tutan dialogdur. Dialogun taşıyıcısı, dialoga yön ve düzen veren ise, ne işiten ne de söyleyendir; fakat dil'dir." (Altuğ, 2001: 7)

L. V. Şçerba'nın belirttiği gibi, monolog önemli bir derecede yapay dil biçimidir. Dil, kendisinin gerçek varlığını diyalogda açığa çıkarır. Söyleşimcilik teorisini ortaya koyan M. Bahtin'de de aynı fikri görmekteyiz: "Dil, sadece kendisini kullananların söyleşimsel iletişiminde yaşar. Dilin yaşamının gerçek alanı, söyleşimsel iletişimdir" (bk. Alpatov, 2018: 59).

Söylem belirli bir yerde, belirli bir zamanda, belirli katılımcılarla gerçekleşir. Söylemin yalın olarak ele alınması onun hakkında doğru bir yargıda bulunmayı zorlaştırır. Söylem her şeyden önce, bütünün bir parçasıdır; kendisinin doğrudan konusu dışında şu veya bu şekilde her zaman kendisinden önceki söylemlere cevap niteliğindedir. Ayrıca, sözel iletişimi sadece kendisinden önceki değil, sonraki halkalarıyla da bağlar, onu yönlendirir. "Benim sözüm sürmekte olan diyalogda kalır; işitileceği, yanıtlanacağı ve yeniden- yorumlanacağı diyalogda" (Bahtin, 2004: 392).

Konuşma olgusunda söylemlerin yanı sıra konuşma ortamı da önemli bir yere sahiptir. Konuşma ortamı, söylemin gerçekleştiği bağlamdır, bundan dolayı onun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Ortamın değişmesi aynı söyleme farklı anlamlar yükleyebilmektedir.

Konuşan ve dinleyen arasındaki ilişki ister sözel, isterse de yazılı dilde çok çeşitlidir. Bu açıdan durumların iki karşıt sınıfı ayrılabilir: Bir taraftan konuşan (yazan) kişi belirli ve somut muhataplara hitap edebilir. Metin cevabı varsayar ya da en azından pay bırakır (ör.: sohbet, yazışma). Diğer taraftan hitap tamamen belirsiz bir muhataba yönelik de olabilir ve cevap beklenmez (ör.: bilimsel edebiyat, gazete bilgileri, yazın dilinde yazar metni). Durumların bu tipi daha çok yazıda gerçekleşir. Bu karşıt tipler arasında bir ara tip de ayrılabilir: Belli durumlarda muhatapların çoğunluğu belirli değildir, ama onun bazı nitelikleri verilebilir (ör.: kadınlara hitap, yolculara hitap, politik olarak aynı düşüncede olanlara, reklam ürünü tüketicilerine hitap vb.). Konuşan kişi belli bir kitleye hitap ederken sanki muhatapların her birine ayrıca hitap eder ve yanıt beklemez. Bu duruma örnek olarak sözel ve yazılı reklam, televizyonda belli bir program sunucusunun konuşması, seçim öncesi konuşmalar, gazetelerde belli köşeler, bazı toplu ulaşım araçlarında (ör. tramvayda, metroda vb.) radyo aracılığıyla iletilen bilgiler vb. gösterilebilir. Somut bir kişiyle irtibat kurmanın da yeni olanakları oluşmuştur. Söyleşim artık sadece sözel değildir. İnternet, akıllı telefon gibi teknik araçlar insanlara çok değişik iletişim olanakları sunmaktadır (burada belki emojilerden ayrıca bahsetmek gerekir). Bu, doğal olarak, söyleşim katılımcılarının zaman ve mekan olarak aynı yerde bulunması gerektiği anlamına gelmez. Geniş anlamda, söyleşim, okurun yazardan mekan ve zaman olarak uzak olduğu yazılı iletişim biçiminde de olabilir. Örnek olarak, yüzlerce yıl önce yazılmış bir eseri okuyabiliriz, telefon, radyo, televizyon, internet aracılığıyla da mekan sorunu olmadan sözel iletişim gerçekleştirilir.

'Konuşan' ve 'dinleyen' kavramında teklik ve çokluk konusu da önemlidir. Doğal olarak gerçek konuşmada sözel iletişimde konuşan kişi tektir. Ama yazıda ortaklaşa ya-

zılmış bir eser söz konusu olabilir. Bu açıdan dinleyen kişi durumu daha karmaşıktır, dinleyen kişi sayısı tek kişi de olabilir, bir topluluk, bütün bir ulus da olabilir. Karşılıklı söz edimi muhatapların her zaman sadece iki kişi olması koşulunu taşımaz. Katılımcılarına dayanarak dilsel iletişimin tipleri, sırasıyla bireysel, kitlesel, bireysel- kitlesel (yalancı- bireysel) olarak ayrılır. Biz burada geleneksel olarak 'konuşan kişi- dinleyen kişi' birliğini temel alan bireysel bildirişimin dilbilimsel özelliklerini genel olarak ele alacağız. Bildirişime katılan kişiler ve söyleşimin Türkçede dikkat çeken diğer özellikleri ayrı ayrı bölümlerde ele alınacaktır.

E. Benveniste, gerçekliğin dil aracılığıyla yeniden yaratıldığını belirtirken konuyu söyleşim düzleminde irdeler; konuşan kişinin söylemiyle olayı ve olaya ilişkin deneyimini yeniden oluşturduğunu, dinleyen kişinin de önce söylemi algıladığını, söylem aracılığıyla da olayın yeniden oluştuğunu belirtir: "Böylece dilin işleyişine özgü bir durum olan söz alışverişi ve söyleşim söylem edimine ikili bir işlev yükler: konuşucu için gerçekliği gösterir, dinleyici için bu gerçekliği yeniden yaratır. Bu da dilin tam anlamıyla bireylerarası bildirişimde araç niteliği kazanmasını sağlar."(Benveniste, 1995: 30)

Bildirişimde konuşan ve dinleyen kişinin rol ve ilgileri birbirinden ayrılır. Konuşan kişi anlamdan yola çıkarak metni kurar. Dinleyen kişi ise metni algılar ve ondan anlam çıkarır. Dinleyen kişinin algısı, konuştukları ortak dilin tam kapsamlı dilbilgisine göre değil, konuşan kişinin söz- eylemine odaklı olan dilbilgisi tipine göre biçimlenir.

Konuşan ve dinleyen kişinin bildirişim gereksinimleri arasındaki karşıtlıklar da bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Söyleşime katılan kişi genelde kendi doğrultusunda davranır. Söz gelimi, kişi bildirim amacına ulaşmak için duyulacak ve anlaşılacak bir biçimde konuşur. İş enerjisi-

nin harcanmasını azaltma çabası insanlığın her türlü verimli emek faaliyetinin ortak çizgisini oluşturur. Yazıda da bu böyledir. Ama bu çaba iletişimi başarısızlığa götürecek kadar değildir. Konuşan kişi için hızlı telaffuz uygundur ama bu, dinleyen kişi için bazı koşullarda uygun olmayabilir.

İki farklı bakış açısı- kodlayan ve kodu çözen veya başka bir deyişle, iletiyi gönderen ve alan rolü sözcük seçiminde de net olarak ayrılır. Sözel bildirişim ediminin her iki katılımcısı metne farklı yaklaşır. Konuşan kişi için eş anlamlılık sorunu vardır ve iletişimin başarısını olumsuz yönde etkilememesi için onun en uygun sözcüğü seçmesi gerekir. Dinleyen kişi açısından ise algılanan sözcüğün eş anlamlıları (söylemde yer almadıkları için) sorun oluşturmaz. Bunun tam tersi; dinleyen kişi açısından eş adlılık sorunu önemlidir, algılama sürecinde onun da eş adlılığı ortadan kaldırması gerekiyor. Konuşan kişi fikir ifadesini basitleştirmeye eğilimlidir, dinleyen kişi için ise söylemin algılanma sürecinin basitleştirilmesi uygundur. Konuşan kişi alışık olduğu kendi söz varlığının tamamını kullanmak ister, genel kullanım sözcüğü olup olmamasına dikkat etmez. Dinleyen kişi ise bazı aşırı bireysel kullanımı "kabul etmez". Konuşan kişi bir fikri ifade etmeye çalışırken konuşmasının normlara ne kadar uyduğu üzerine düşünmez, normlar dışına çıkabilir. Ama dinleyen kişi alışık olmadığı her dil olgusunu fark eder. Sonuçta dinleyen kişinin ilgileri konuşan kişinin ilgilerini sınırlar. Bu iki çaba karşıtlık görüntüsü oluşturur. Dolayısıyla, dilin gelişimi de bu karşıtlık üzerinedir: Bazen konuşan kişinin bazen dinleyen kişinin yararına gelişir. Bu karşıtlık şöyle de ifade edilebilir: Konuşan kişi yeniliklere eğilimlidir, bu yeni olan şeyler daha sonra dile yerleşebilir. Dinleyen kişi tutucudur, bu yüzden yeni olan her şey dile yerleşmez. Nesnel olarak var olan karşıtlıklar dilin gelişmesini sağlar.

Söyleşimin köküne doğru uzandığımızda karşımıza iç konuşma çıkmaktadır. Ö. Başkan'ın da belirttiği gibi, bildirişimde en az iki kişiden oluşan bir 'topluluk' gerekir: "Bununla birlikte, bir insan tek başına iken yüksek sesle (Ha gayret!) dediği zaman, hem söyleyici hem de dinleyici olmaktadır. Aklından bazı kavramlar geçirdiğinde, yani *'düşünce'* eyleminde bulunduğunda da, bir bakıma kendisine karşı bir *'sessiz dil'* kullanmaktadır" (Başkan, 2003: 87).

İlginç olan husus insanın kendisiyle kurduğu diyalogdur. İçindeki öteki *Ben*'le sürekli bir konuşma içindedir insan; bazen farkında olarak, bazen de hiç farkına varmadan. "Kişinin kendisine ait bir içsel özerklik alanı yoktur; bütünüyle ve daima sınırdadır; kendi içine bakarken *bir başkasının gözüne* veya *bir başkasının gözü ile* bakar" (Bahtin, 2004: 375). Dolayısıyla, iç konuşma söyleşimin bir türü olarak insanın kendisiyle yaptığı konuşmadır. W. Porzig, insanın sesli olarak veya sessiz şekilde kendi kendisiyle konuşması durumunu yorumlarken, insanın kendi karşısına bir başkası hüviyetinde çıkabileceğini belirtir (bk. Porzig, 2003: 69). Ruhbilimciler de iç konuşmanın söyleşimselliğini kabul ederler. Konu, T. V. Ahutina tarafından şöyle açıklanmaktadır: "Söylemin anlam yapısının üst düzeyde bir yaratım süreci olarak iç konuşma, bildirimin tek taraflı bir süreci olamaz; iç konuşmanın gelişimi onun sadece söze dönüşümü değildir. Anlamlandırma edimi sonucunda gelen her içsel adlandırma dinleniyor, bildiriye uygunluğu ve kapsamı açısından deneniyor. İçsel dinleme ediminde konuşan kişi olası bir muhatap pozisyonuna girer ve normlaştırılmış dilsel anlamlara dayanarak söylenenleri anlar" (Ahutina, 1985: 107).

Dönüşlülük bildiren 'kendi' zamiri kişi varlığında ikiliği bildirmenin bir yöntemi gibi ortaya çıkmıştır. Ama Türkçede kişinin ikiliği şahıs zamiriyle de ifade edilmiştir ve biz bunun izini Dede Korkut destanlarında görebiliyoruz:

Çobanlar aydur: Mere *sen seni* bilürsin, bizüm halumuzdan haberün yok didiler. (DKK, 137- 138)

Kanlı Koca aydur: Gördün- mi *men mana* nitdüm, oğlana korhınç haberler vereyim, ola kim gitmeye döne didi. (DKK, 186)

Dildeki *kendi kendine* ifadesi biçimsel değişimleriyle söyleşimin bir göstergesidir. Bu ifade kendisini tek değil çift olarak değerlendiren bir bilincin dildeki dışavurumudur:

Hatta *kendi kendimizle* mücadelelerimizde bile kendilerimiz- Çünkü bak, iki "kendi" var içimizde- birbirine karşı yalnızdır. (P. Safa, Y, 446)

Ruh dünyasındaki ikilik, *kendi kendine* ifadesi dışında da yansıtılabilir. Yazın dili bunun çok zengin örneklerini sunmaktadır:

Bazan etrafımızda o kadar esrarlı bir hadise olur ki ince teferruatına kadar bunu sezeriz, fakat hiçbir şey idrak etmeyiz; ruhumuzun içinde ikinci bir ruh her şeyi anlar, fakat bize anlatmaz, böyle korkunç işaretlerle bizi muammanın derinliklerine atar ve boğar. (P. Safa, DHK, 41)

Toparlanmayı, bir yumruk olsun vurmayı kuruyordu. Ama sanki, kendi kendinin dışına çıkmıştı: Orada iki haydut, Mehmed- Ali'yi dövüyordu; bir başka Mehmed- Ali de onların seyrine bakıyordu.(A. İlhan, ZBB, 175)

Birden düşüncelerimin sanki benim denetimimden çıkıp gittiğini, o anda düşünmekte olduğum şeyleri sanki başkasının düşünceleri gibi şaşkın şaşkın izlediğimi hatırlıyorum. (O. Pamuk, BAK, 184)

Bu ikilik kişinin kendisiyle ilgili gözlemlerini yansıtabilir; bu bazen genel bir tespit, bazen de belli bir durumda kişinin ruh halinin betimlenmesi olabilir:

İki benliğim vardı: biri sanatkar, şair... Öteki: Mihaniki, hissiz bir adam! (Ö.Seyfettin, PK, 85)

Çocukluğumdan beri bu böyledir. Kendimin kendinden ayrıldığını görüyorum bazan. Benden ayrılan ben, elimi tutuyor, ayrılmayıp bekleyen benin elini tutuyor, götürüyor. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 239)

İçimde, iki ayrı insan var sanki.. ikisi de "benim" ama.. (E. Işınsu, H, 91)

Bazen de yazar, karakteri anlatırken onunla ilgili başkasının izlenimini aktarır:

Parmaklarda gevşemekle sıkmak arasında belli belirsiz hareketler vardı ve iki Meral'in mücadelesini derinden derine hissettiriyordu.(P. Safa, Y, 190)

İkinci Meral'in birinciye karşı sık sık yaptığı ruh baskınlarında bu arzuların bazıları hakim. (P. Safa, Y, 197)

İki başka Mehmed- Ali, dolu- dizgin bir Paris sonbaharı içinde, bir türlü birbirleri ile anlaşamazlar.(A. İlhan, ZBB, 177)

İnsanı iki 'ben' olarak görme düşüncesi felsefede de ele alınmıştır. Biz burada konumuz dışında olduğu için, 'kendiliğin'- ben'in- bir bütün olarak değil de parçalanmış olarak değerlendirildiği postmodernist felsefeye değinmeden, sadece L. Wittgenstein'ın bir görüşünü dile getirmekle yetineceyiz. Wittgenstein'ın iki türlü ben'den söz ettiğini belirten Ö. N. Soykan, düşünürün fikirlerini şöyle açıklamaktadır: "Wittgenstein'ın iki ben'inden biri, bir vücudun taşıdığı, psikolojik anlamda bendir. Bu anlamda ben, vücut bütününden başka bir şey değildir... Asıl sorunsal olan, psikolojik olmayan, felsefi- metafizik ben, Wittgenstein'ın büyük harfle yazdığı Ben'dir" (Soykan, 2006: 23). Wittgenstein, iki ben'i özel durumlarda birbirine bağlar.

İnsanın kendi içindeki öteki Ben'le nasıl konuşması da ilgi çekicidir. İki kişi arasındaki söyleşimde olduğu gibi, iç konuşmada da 'konuşan' ve 'dinleyen' vardır. Konuşan kişi ve dinleyen kişi bildirişim sırasında sürekli rol değiştirmektedir. İç konuşmada da 'konuşan *ben*' ve 'dinleyen *ben*' sıklıkla birbirinin yerini alır. Bazen kişi, içinden konuşurken kendisi için birinci şahıs zamirini kullanır. Bu durum 'konuşan *ben*' olarak değerlendirilebilir. Ama bazen de 'dinleyen *ben*' ön plana geçer, çoğunlukla da 'konuşan *ben*'i yargılar. Böyle durumlarda ikinci şahıs zamiri kullanılır. E. Benveniste, iç konuşmadaki şahıs zamiri kullanımının dillere göre değişebileceğine dikkat çekmiştir: "Bu bağıntıların ilginç bir türsel sınıflandırması yapılabilir, kimi dillerde (Fr., İng.) kendini ben olarak ortaya koyarak konuşucunun yerini alan dinleyici- ben'in egemen olduğu ya da başka dillerde (Alm., Rusça) dinleyici- ben'in söyleşimin bir öğesi olarak ortaya çıktığı ve sen'i kullandığı görülecektir" (Benveniste, 1995: 143- 144).

Türkçe örneklere baktığımızda ikinci şahıs ("ikinci kişi") durumunun ağırlıkta olduğunu görüyoruz. Bu, iç konuşmaya gerçek bir söyleşim biçimi vermektedir. Bu da kişisellikten öte ulusal bir özellik, ruhsal yapı izlenimi uyandırır. Ör.:

Eh artık çok oluyorsun, dedim kendi kendime; yetti artık!(E. Işınsu, H, 118)

Haklısın, dedim içimdeki sese, nasıl da yorgunum, bitkinim..(E. Işınsu, NY, 108) .

Kişi kendi kendine "ikinci kişi" olarak adıyla hitap edebilir:

Haydi bakalım *Mehmed-Ali*, yak bir cıgara daha! (A. İlhan, ZBB, 212)

Yalan söylerse şimdi? Kendini tut, *Ferhat*, elinden bir kaza çıkacak. (P. Safa, Y, 369)

"Kendini teselli etmeğe çalışıyordun *Meryem!*" dedi, içimden bir ses.(E. Işınsu, NY,189)

Bazen hitaplarla değişik deyişsel özellikler de yansıtılabilir; sevecen, samimi bir yaklaşım ya da resmi ton belirtilebilir:

Canım benim, Samim, Samimciğim, benim bir tanem- bırak bu santimantalizmi, bırak ve cevap ver- nasıl diyorum, nasıl, çıldıracağım, nasıl, nasıl ona kadar yuvarlandım?(P. Safa, Y, 342)

Ey kızım *Meryem hanım,* dedim kendi kendime, nereden, nereye geldiğini düşünürsek, takıları takacağın bir günün geleceğini bilmen lazım..(E. Işınsu, NY, 137)

Türkçede belli kalıplar da söyleşim izlerini taşımaktadır. Ör.:

Giremezsiniz, gireriz, derken harem kapısını çatır çutur kırmışlar ve uşağı yere devirip elini kolunu bağlayarak öyle bir saldırmışlar ki, bütün ev halkının yüreği ağzına gelmiş. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 261) (-Giremezsiniz. –Gireriz.)

Beştir dörttür, tanırsın, tanımam derken Haki oyunu bıraktı...(M. Ş. Esendal, AİK, 88) (-Beştir. –Dörttür. –Tanırsın. –Tanımam.)

Söyleşimin bir dil olgusu olarak araştırılması konuşma dilinin başka birçok önemli sorununa da açıklık kazandırabilir.

5

KONUŞAN KİŞİ

"Her birey, dili özellikle kendi tekrarsız özgünlüğünü ifade etmek için kullanır; konuşma her zaman birey kaynaklıdır ve her kes dili her şeyden önce sadece kendisi için kullanır."

W. von Humboldt

Konuşma eylemi Türkçede çok sayıda sözcük ve deyimle ifade edilmektedir. *Demek, söylemek* sözcükleri genel olarak konuşma eylemini bildirirken, *açıklamak* sözcüğü 'bir konuyla ilgili olarak gerekli bilgileri vermek; yorumlamak; açıkça söylemek; açığa vurmak' gibi anlamlara gelmektedir. *Anlatmak* sözcüğünün bir anlamı da 'söylemek'tir. Konuşma eyleminin gerçekleşmesini sağlayan *ağız* ve *dil*, birçok deyimde bileşen olarak bu eylemin farklı yönlerde bildirimine hizmet eder. Ör.: *ağız açmak* 'söz söylemek, konuşmak', *ağız açtırmamak* 'çok konuşarak başkalarının söz söylemesine, konuşmasına engel olmak', *ağız ağıza vermek* 'iki kişi birbirine pek yakın durarak başkaları işitmeyecek biçimde konuşmak', *ağız değiştirmek* 'önce söylediğini başka türlü anlatmak', *ağız kullanmak* 'duruma, ortama göre söz söylemek', *ağız tamburası çalmak* 'sözle avutmaya, oyalamaya çalışmak', *ağızdan ağıza* 'herkes birbirine söyleyerek', *ağzından bal akmak* 'çok tatlı konuşmak', *dili açılmak* / çözülmek 'herhangi bir sebeple konuşmayan kimse konuşmaya başlamak', *dil uzatmak* 'bir kimse veya bir şey için kötü söylemek', *dili uzamak* 'haddini bilmeden konuşmak', *dilini tutamamak* 'sonunu düşünmeden, gelişigüzel konuşmak', *diliyle sokmak* 'bir kimseye ağır ve kırıcı sözler söylemek' vb. Ama *konuşmak* sözcüğü, anlam alanının bildirişime yönelik olmasıyla diğerlerinden ayrılır. Sözcük, 'bir dilin kelimeleriyle düşüncesini anlatmak; belli bir konudan söz etmek; konuşma yapmak; düşüncesini herhangi bir araç kullanarak anlatmak' gibi anlamlarının yanında, 'bir konuda karşılıklı söz etmek, sohbet etmek', 'ilişki kurmak veya ilişkiyi sürdürmek' anlamlarına da sahiptir. " 'Konuşmak' eylemi zaten sadece konuşma çerçevesi içinde belirlenebilir, yani bu iş için daima, bir durum hakkında anlaşan iki partnerin var olması gerekir" (Porzig, 2003: 69). Konuşan kişi, düşüncelerini dile getirirken aynı zamanda karşısındaki kişiyle iletişim kurmaktadır.

Konuşan kişi (*Homo Loquens*), sözü hem üreten hem de algılayan kişidir. Çünkü konuşurken bir iletişim kuran kişi olarak, karşısındaki kişinin söylemini de anlaması ve algılaması gerekir. Bildirişim sürecinde konuşan kişinin çok farklı yönleri etkili olmaktadır. Bu açıdan eğitim ve kültür düzeyi, ana dili üzerindeki hakimiyeti, yaşı, cinsi gibi özellikler önemli olgular sayılmaktadır. Ama bildirişimin niteliği kişinin kiminle konuştuğuna göre de değişir. Örnek olarak, yetişkin insan küçük yaştaki bir çocukla konuşmasında (*baby talk* 'bebeğin çıkardığı konuşmayı andıran sesler') ses taklidi sözcükleri çok sayıda kullanır (bk. Protasova, 2005: 167).

İletişim tipine bağlı olarak ifade biçimleri değişebilir. Konuşan kişi, kendi muhatabına belli nedenlerle 'sen' veya 'siz' diye hitap edebilir. Uygun sayılan hitap biçiminin değişmesi iletişimi etkileyebilir. Ama nezaket biçimlerinin daha kesin çizgilerle belirlenmiş olduğu diller vardır. Bunun en iyi örneğini Japoncada görmek mümkündür (bk. Alpatov, 2018: 61- 62).

Dilin bir bireyde gerçeklik kazanma nitelikleri, 20. yy'ın sonlarına doğru bilim adamlarının özel ilgi alanına girmiştir. *Ben* (Ego) olarak konuşan kişiye olan bakış açısı insan '*ben*'inin çok boyutlu algılanışı ile nitelenmektedir. Burada postmodernist bölünmüş benlik değil, bir bireyin kendisini biyolojik olarak, dil olarak, düşünce olarak *ben* diye algılaması söz konusudur. V. A. Maslova, bu boyutları şöyle sıralamaktadır: Fiziksel *Ben*, sosyal *Ben*, intelektüel *Ben*, duygusal *Ben*, düşünen ve konuşan *Ben* (bk. Maslova, 2010: 7). Bu boyutların her biri ayrı ayrılıkta birçok çalışmaya konu olmuştur. Fakat dilsel kişilikle bağlı olarak 'konuşan *Ben*' konusunun son dönemlerde özellikle ilgi odağı olduğu söylenebilir. Dilsel kişilik, kendisini söz edimiyle ortaya koyan, bilgi ve düşüncelerin belli bir bütününe sahip olan kişidir. Y. N. Karaulov, dilsel kişilik yapı-

sını sözsel- anlamsal, bilişsel ve edimsel olarak üç düzeyde ele almıştır. Sözsel- anlamsal düzey; bir dile- konuşarak ve anlayarak- sahip olmayı gerektirmektedir. Bilişsel düzey; kişinin zeka alanını kapsar, dil aracılığı ile, konuşma ve anlama aracılığı ile bilgiye, bilince, algılama sürecine götürür. Edimsel düzey; amaçları, motifleri, ilgileri, niyetleri içermektedir. Sözsel kişilik, kendisini bildirişimde gerçekleştiren, iletişimin belli bir strateji ve taktiğini seçen ve kullanan kişidir; somut bildirişim olgusunun somut katılımcısıdır. Dilsel kişilik, bilişsel görüngülerle sıkı bir bağ içindedir (daha ayrıntılı bilgi için bk. Krasnıh, 2012:195-197). Dilsel kişilik sorunu ile dil ve söz arasındaki ilişki de güncelleşmiştir.

Dilsel kişilik olarak konuşan kişinin sözel portresi önemli derecede onun söz varlığının zenginliği ile belirlenir. Söz varlığının zenginliği, konuşan kişinin bildirişimdeki etkinliğini önemli ölçüde sağlar. Ama bunun yanı sıra kişi, ifade ettiği bildiriye kendisinden de bir şeyler katar, onu öznelleştirir. Öznel bildirim; anlambilimin yanı sıra, konuşan kişinin dünya betimleme araçlarına olan ilgisi, etki oluşturma amacıyla bu araçların seçimi ile edimbilimi de ilgilendirmektedir.

Kişi, genel olarak, belli bir niyetle söze başlar. "Her dil ifadesinin bir hedefi olduğu, yani partnerin bir reaksiyonunu doğurmak istediği düşüncesi, insanların sonsuz sayıda konuşmalarının içinde bir ilk bölümlemeyi, bir en yüksek birimi tanımamızı mümkün kılar" (Porzig, 2003: 69). "Öznelliğin evreni" (Benveniste, 1995: 99) olan söz edimi, konuşan kişinin duygularının da ifadesine dönüşür. "Duygular, insanın doğumundan ölümüne kadar- çocuğun bilinçsiz ilk çığlığından olgun insanın konuşmasında duyguların bilinçli kullanımının çeşitli türlerine kadar- alanı kapsayarak onun tüm bildirişimsel eylemlerinin içine işler" (Şahovskiy, 2010: 58). Duygular, insanın bildirişimsel davranış özelliklerini ciddi bir biçimde etkiler.

Bildirişimle ilgili çalışmalarda duyguların önemine özel vurgu yapılmaktadır. Çünkü duyguların ifadesi muhataba ve genel olarak bildirişim ortamına olan ruhsal uyumla bağlantılıdır. Her söylemin bizde belirli duygular uyandırdığını belirten V. İ Şahovskiy, "*Ratio* ve *emotio* arasında sert sınırlar yok." diye yazmaktadır (Şahovskiy, 2010: 60).

Konuşan kişinin duygu yönünün bilişsel, rühsal ve dilbilimsel düzeyleri bulunmaktadır. Bu düzeyler birbirinden bağımsız değildir ve onlar arasındaki ilişkinin araştırılması başlı başına bir araştırma konusudur. Biz, burada dilbilimsel yaklaşım doğrultusunda konuşan kişi ve onun bildirişimdeki öznelliğini, konu nesnesine olan duygusal-değerlendirme ilişkisini ele alacağız.

Konuşan kişi, konuşma sırasında kimi zaman istemli, kimi zaman da istemsiz olarak duygularını belli eder. Fakat duygu yaşamı ve onun bildirimi her durumda örtüşmeyebilir. Örnek olarak, insan bir duyguyu yaşar ama niteleyemez (ör. açıklayamadığı bir hüznün içinde bulunur), bazen yaşamadığı bir duyguyu yaşıyormuş gibi gösterir (ör. hiç sevinmediği halde "çok sevindim" der), bazen de bir duygu içindeyken başka bir duygu ifade eder (ör. çok öfkeli olduğu halde memnuniyetini dile getirebilir). Bazen konuşan kişi, özellikle, dinleyen kişiyi duygusal olarak etkilemek ister. Bu durumda konuşmanın anlatımsallığı karşıdaki kişiyi etkileme amacı taşır. Konuşan kişi, belirtmek istediği konuya bazı ayrıntılar katarak değerlendirmeyi güçlendirir.

Konuşan kişinin varlıklara olan öznel yaklaşımı sözcükler aracılığıyla ifade edilebilir. Sözcüğün konuşmada gerçekleşen somut anlamı kişinin öznel deneyimi ile sıkı bir bağ içindedir. Genel olan, soyut olan sözcük, dili kullanan tüm bireyler tarafından bilinir, ama her birey onu ken-

di zihninin ölçütleri çerçevesinde değerlendirir, böylece sözcük, belli bir bireyin zihin süzgecinden geçerek somut bir biçim alırken öznelleşir.

Dilbilimde çoğu zaman çok anlamlılık içerisindeki yan anlam ve sözcüğe yansımış kişisel yaklaşımın oluşturduğu yan anlam birbirinden ayrı tutulmaktadır. D. Aksan, bu öğeleri 'duygu değeri' adıyla belirtmeyi uygun bulmuş, onun çok anlamlılıktaki yan anlamlardan ayrı ele alınması gerektiğini göstermiştir (bk. Aksan, 1999: 56- 57). Kişisel yaklaşımla yapılan öznel değerlendirme için genel olarak dilbilimde connotation terimi kullanılmakta fakat farklı isimlerle de tanıtılmaktadır. B. Vardar aynı olaya 'anlatımsal adlandırma' diye işaret etmiştir (Guiraud, 1999: 69). Aynı kavram için Lyons 'duygusal anlam', Hofmann 'etkileyici içerik' terimlerini kullanmışlardır (bk. Aksan, 1999: 56-57).

Sözcüklerde duygu değeri sorunu S. Mill, L. J. Prieto, Erdmann, J. Lyons, D. Aksan, S. Bayrav, S. Kantel, M. De Groot, P. Guiraud, V. N. Teliya, D. Şmelyov gibi bilim adamları tarafından ele alınmıştır.

Dilin söz varlığının farklı kısımları bu amaçla aynı şekilde kullanılmaz. *Nehir, ağaç, yürümek, beyaz* gibi sözcükler duygu yönünden tarafsız gibi görünürler. Oysa en farklı duygu ve heyecanı ifade edebilirler. W. von Humboldt; sözcüğün, kendi anlamının basit maddi göstergesi olarak en somut kullanımında bile, çeşitli bireylerin düşüncesinde aynı betimlemeyi oluşturmadığını yazmaktadır (bk. W. von Humboldt, 1984:181). Ama bunlarla bir arada doğrudan duyguları bildiren, duygulara yönelik sözcükler de mevcuttur. Ör. *sevinç, özlem, sevmek, nefret etmek,* üzülmek vb. anlam içeriği bu türden olan sözcükleri duygu yüklü bağlamlara çekmektedir. Bunların duygusal sözcükler olarak adlandırılması dilbilimsel sınıflandırmaya değil, nes-

ne ve olayların kendi niteliklerine dayanmaktadır. Eklerin yardımı ile oluşturulan duygusal sözcükler de başka belirtiler temelinde bu grupta yer almaktadır. Ör. *küçücük* 'çok küçük', *küçükçe* 'biraz küçük', *adamcağız* 'kendisine karşı sevgi veya acıma duyulan adam', *adamcık* 'yerilen, küçümsenen, acınan kimse' vb. Bunun dışında, duygusal değerlendirme unsurlarının sözcüğe nesnel olarak ait olduğu durumlar da vardır. Örnek olarak, *sasımak* sadece 'kokmak' değil, 'kötü kokmak'tır; *elebaşı* 'önder'dir, ama kötü, olumsuz iş veya hareketlerde önder olan kimsedir; *sırıtmak* sadece 'gülmek' değil, pek hoş olmayan bir biçimde (dişlerini göstererek aptallık, şaşkınlık, kurnazlık veya alay belirtir biçimde) gülmektir, *müjde,* öyle sıradan bir haber değil, sevindirici haberdir vb.

Demek ki konuşan kişinin kullanımında duygu değerini yansıtan sözcükler nitelikleri itibarı ile birbirinden ayrılmaktadır. Onları şöyle gruplandırmak mümkündür:

a) Belirli duygu ve heyecanları bildiren sözcükler;

b) Duygusal anlamı ekler aracılığı ile oluşmuş olan sözcükler;

c) Kendi sözcüksel anlamı ile belirli bir değerlendirme yapan sözcükler.

Birinci gruptan olan sözcükler öznel duygu yükü taşımaz. Onlar temel anlamları ile doğrudan bir duyguyu adlandırırlar. Örnek olarak, *sevmek* sözcüğü en farklı koşullar altında çok çeşitli duyguların kaynağı olabilir. Veya "depremde çok korktuk", derken onun heyecanını yaşamıyoruz, sadece bu durumun özel fizyolojik bir duygu ile bağlantısını belirtiyor ve tanımlıyoruz.

İkinci gruptan olan sözcükler, konuşan kişinin duygusal yaklaşımını sözcüklere eklenmiş olan özel eklerle ortaya koyar. Bu ekler yerine göre sevecenlik, acıma, değeri küçültme gibi ayrıntıları ifade eder:

Fakat *kadıncağızın* gittiği yerde hiçbir masrafa ihtiyacı yoktu. (A. H. Tanpınar, H, 242)

Fakat Mevlana'nın hakkı vardı; neyin *biricik* sırrı hasrettir. (A. H. Tanpınar, H, 322)

Güzel bir *kızcağız* da vardı, çiçeği burnunda, adeta bir çocuk. (A. H. Tanpınar, H, 344)

"Bir *dervişcik* başka ne diler ki" dedikten sonra, Kartal Doruğu'ndan elini, rastgele uzatmış ve eklemiş: "Şu *tepeciğin* şu *yamacığını* ver." (T. Buğra, O, 35)

Gideceğim yere benimle gelir misin *Cengizciğim*? (B. Günel, ÇK, 59)

Mehmed- Ali, bu defa, aynanın önündeki resmi gösterip, *yumuşacık* soruyor. (A. İlhan, ZBB, 111)

Sözcüklerdeki duygu değerli yan anlamların oluşmasında çağrışımsal belirtiler özel bir yere sahiptir. Sözcük, esas olan anlamıyla açıklanırken çağrışımsal belirtiler kaydedilmez. Ama bu belirtiler potansiyel olarak temel anlamın yanında yer alır.

Duygu değeri, göndergenin (referent) temel özelliğinden çok ayrıntılarıyla ilgilenir. Bazen bu ayrıntı bilerekten abartılır. Örnek olarak, *ev, konak* ve *kulübe* sözcüklerini kıyaslayalım. *Konak* sözcüğünün anlam odağında zenginlik ve hacim büyüklüğü, *kulübe* sözcüğünde ise fakirlik, döküntülük alametleri yer almaktadır. Oysa ki, bu alametler tamamen görecelidir. Bu sözcüklerin temel anlamları yaşamak için inşa edilmiş yapıdır. Konuşmacı (adresant) yapıyla ilgili öznel görüşlerini şöyle sunabilir: "Ayşeler yeni ev almışlar. Ev değil, konak (saray yavrusu)" "Ayşelerin yeni evini gördüm, bizin ev onun yanında kulübe". Burada zevk, talep, hatta keyfe göre yargının değişmesi mümkündür. Böylece, konuşan kişinin konuya olan ilgisi açığa çıkmış olur. Örneklere bakalım:

Sanki Tekirdağ'a işleyen *pabuç büyüklüğündeki* külüstür vapurun bir transatlantik gibi seksen metre merdiveni varmış gibi... (R. N. Güntekin, Ç, 63)

Üzerinde *bin yıllık* trençkotu, elinde o eski kocaman, siyah çanta. (E. Işınsu, C, 397)

Şadiye için biriktirilmiş beş- on kuruşumuz vardı; bütün Şadiye'lerin ve herhangi bir Şadiye için hayatını kökünden değiştirmeye kalkışan bizim gibi enayilerin ceddine, cibilliyetine söverek, bu para ile, bir atölye de biz açtık. Pangaltı'da *avuç içi kadar* bir yer. (A. İlhan, ZBB, 95)

Temel anlama eklenerek anlatıma duygusal, betimleyici renk katması, ifade gücünü arttırması ile duygu değerli yan anlam, değerlendirmenin başlıca yöntemlerinden biri olarak ortaya çıkar. Değerlendirici bir yaklaşım kavrama eylemi kadar evrenseldir. Değerlendirmenin temelinde kıyaslamanın olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Belirli bir özelliğin norm standartlarına göre artması veya azalması kıyaslanma yapılarak derecelendirilebilir. Bir örnekle bunu açıklamaya çalışalım. Çabuk aşık olan insanlar için *ayran gönüllü* ifadesi kullanılır. Konuşmacı bu ifadeyi seçerken durumla ilgili eleştirel düşüncesini de dile getirmiş olur. Değerlendirmenin odağında ise çabuk aşık olma ve bunun iyi bir şey olmadığının ötesinde ifadedeki ayran sözcüğü ile oluşan çağrışımdır. Ayran hafif bir çalkantıdan hemen kabarır, köpüklenir; hercai gönül de onun gibi, hafif bir heyecan, onu da kabartır ve kabına sığmaz eder. Yine aşık olma kavramını başka bir deyişle, *kara sevdalı* ifadesi ile belirtirsek durum değişir. Umutsuz ve güçlü aşk bu ifadeyle bildirilir. Artma derecesi açısından değerlendirilirse *gönül çekmek, gönül vermek, gönlünü kaptırmak*'tan daha ötedir *kara sevdalı* olmak. Olumlu çizgide kullanılan bu deyimlerden farklı olarak *gönlünün dümeni bozuk, gönlünü pazara çıkarmak, gönül avcısı, şıpsevdi* gibi ifadelerin yeri

olumsuz çizgi üzerindedir. Konuşmacının bir durum (aşık olma duygusu) karşısındaki tepkisi bu ifadelerden birisini seçmesiyle belli olur. Akılcı değerlendirmeye özgü daha net derecelendirme duygusal değerlendirmede görülmez.

Anlam ayrıntılarındaki en küçük bir değişiklik dinleyicide (adresat) yankı uyandırıyor. Bu, onun verdiği tepkiye de yansır. Birisi için "o ayran gönüllüdür" derken dinleyici aynı kişiyi ciddiyete davet edebilir, onunla alay edebilir. Kara sevdaya tutulmuş birisi söz konusu olursa durum değişir; dinleyici ona acır, yardım etmek ister vb.

Sözcüklerin duygu rengi nesnel ve sabitleşmiş olabildiği gibi öznel ve değişim yelpazesi geniş olabilir. Bu rengin çokluğu ve azlığı hitap edilen kişiye göre değişir. Değerlendirme konuşmacının ya kendisine (Ben), ya konuştuğu kişiye (Sen), ya da konuşma sırasında bulunmayan birisine (O) ait olabilir. Duygu yüklü yan anlamların kullanılmasında en doğal olan üçüncü şahısla ilgili olandır. Gayet açık bir durumdur: birisini doğrudan takdir etme ("Sen akıl küpüsün") veya yargılama ("Sen bir odunsun") pek kabul edilir bir şey değildir; böyle durumlarda yaltaklık ya da aşağılama gibi algılanma ihtimali güçlüdür. Konuşmacının kendisine yönelik yaptığı değerlendirme daha tarafsızdır. Bu tür kullanım bazen teessüf, bazen alay nitelikli olarak konuşma dilinde yer alır. Ör.:

Salt bela okuyor Bayram. Her şeye, herkese durmadan bela okuyor. Ardından sıra kendine geliyor: *Beter ol! Sünepe köpek*!.. (A. Ağaoğlu, FİG, 210)

Fakat *ben aptal*, şimdiye kadar onun, hep başkalarının değer hükümleriyle yaşadığını nasıl fark etmedim. *Ben aptal, ben budala… Ben eşşek*! (E. Işınsu, C, 356)

Her yaldızlı fikrin ardından giden, bir *aklı kısa budala* idim. (E. Işınsu, C, 390)

Aynı özellik konuşmacının öznel düşüncesine göre farklı değerlendirilebilir. Ör. uzun boylu birisi için *sırık gibi* benzetmesi yapılırsa bu alaylı bir yaklaşımı ifade eder. Özellikle bayanlar için boylu poslu tanımı yapılmak istendiğinde ise takdirle *sülün gibi* ifadesi kullanılır.

Sözcüklerde duygu yüklü anlam özellikleri incelenirken bazen onların geçmişine de bakmak gerekir. Bu özellikler artsüremli ve eşsüremli olarak incelenirse daha doğru sonuçlara varılabilir. *Surat* sözcüğünü bu açıdan ele alalım. 'Yüz, çehre' anlamlı bu sözcüğü dilde daha çok olumsuz çizgide görüyoruz: *Surat asmak, surat bir karış, surat düşkünü, surat etmek, surat kalmamak, suratı mahkeme duvarı, surata bak süngüye davran, suratı kasap süngeriyle silinmiş, suratından düşen bin parça, suratına indirmek* vb. Arapça kökenli bu sözcük bir de *suret* ses biçimiyle kullanılmaktadır. *Suret* biçimi çokanlamlılığı ile birlikte olumlu çizgide yer alır. Bu duruma bakıldığında *surat* sözcüğünün zamanla temel anlamından ayrılarak olumsuz durum karşısında olumsuz duygu bildirimi olarak kullanmaya başladığı düşünülebilir.

Zaman içerisinde sözcüklerde giden anlam değişikliğinin duygusal yöne yansıması akraba dil ve lehçelerle mukayesede de görülebilir. Çağdaş Türkiye Türkçesinde *adam, kişi, insan, erkek* sözcüklerinin birbiriyle olan anlam ilişkisi duygu değeri açısından ilgi çekicidir. Bunlardan *adam* ve *insan* sözcükleri Arapça kökenlidir. İnsan sözcüğü huy ve ahlak yönünden üstün nitelikli kimseler için de kullanılabilmesi ile duygu değerini ortaya koyar ve daha çok yazı dilini çağrıştırır. *Adam* sözcüğü ise *insan* sözcüğünün eşanlamlısı olarak halk tarafından daha çok benimsenmiştir, aynı zamanda 'erkek, eş, koca' anlamlarını da taşır. Türkçe kökenli *kişi* sözcüğü anlam içeriği ile ('insan, kimse, şahıs; eş, koca; erkek; soylu') *adam* ve *insan* sözcüklerine eş değer olup, her ikisinin anlam özelliklerini içine alır. *Erkek*

sözcüğü de 'koca' anlamının yanı sıra 'sözüne güvenilir insan' anlamını taşır. Türkiye Türkçesine çok yakın olan Azerbaycan Türkçesi ile bir kıyaslama yaparsak bu sözcüklerin anlam dünyasında olan değişikliklerle ilgili ipuçları bulabiliriz. Şöyle ki, *adam* ve *insan* sözcükleri bu lehçede de temel anlamlarıyla kullanılmaktadır. Fakat *adam* sözcüğünün 'eş, koca' anlamı Azerbaycan Türkçesinde bilinmemektedir. *Kişi* sözcüğünün de anlam yükü daralmış ve sadece 'erkek; eş, koca' anlamında kullanılmaktadır. *Erkek* sözcüğü ise bu anlamdan tamamen yoksundur ve genel olarak hayvanlarla ilgili bir terim olarak bilinir.

Sözcükler halkın milli kültürü ile sıkı bir bağlantı içindedir. Her halkın özgün yaşam özellikleri, dünyaya bakış açıları sözcüklerin duygu değerlerinde daha renkli görünmektedir. İnsan bilinci herhangi bir nesnede insan özelliklerini önce yorumlar, daha sonra onu tekrar insana ait eder. Bu durumda ulusal özgünlükler öne çıkabilir. A. S. Mamontov'un yaptığı bir incelemeye göre, Vietnamca'da *domuz* aptallığın, *ayı* küstahlığın, *eşek* sabrın, *köpek* kirliliğin, *maymun* yabaniliğin, *tavuk* emekseverliğin, *fil* gücün simgesidir. Rusça'da daha farklı bir manzarayla karşılaşıyoruz. Burada *domuz* kirliliği, *ayı* beceriksizliği, *eşek* inatçılığı, *köpek* sadıklığı, *maymun* hızlılığı, *tavuk* aptallığı, *fil* hantallığı simgelemektedir (bk. Teliya, 1986: 108). Türkçe ile bir kıyaslama yaparsak, durumun biraz daha değiştiğini görürüz. Burada *domuz* hainlik, aksilik, terslik; *ayı* kabalık; *eşek* yeteneksizlik, inatçılık özellikleriyle görülmüştür. *Köpek* aşağılık niyetlerle yaltaklanan veya davranışları kötü olan kimse için sövgü sözü olarak kullanılır. *Maymun* çirkinlik ve gülünçlük simgesidir. Görüldüğü üzere, bazı insan özellikleri hayvanlara aktarılmış, daha sonra ise duygusal değerlendirme yorumu ile tekrar insana geri döndürülmüştür. Bu açıdan konuşan kişinin öznel yaklaşımını bildiren bazı örneklere göz atalım:

Fikri alınamadan karar verilemiyen bir kuvvet, günün deyimiyle bir "otorite" olmuştu. Düzce'li çiyan! (R. H. Karay, BS, 107)

O sarı *yılanı* bu eve sokmak istemediğim günden beri bana düşman. (P. Safa, Y, 101)

Konuşuyorlar. Haldun dedikleri *itin* biri. (A. İlhan, ZBB, 121)

Bana kalırsa Başkanım, doğrudan ve açık açık Akif Koçsa ile görüşmen gerekecek, ne oluyor ne bitiyor, ancak o *tilki* bilir. (E. Işınsu, C, 201)

Nerede buluştun o *solucanla*? (A. Kulin, AA, 88)

Milli kültürel özgünlüklerde olumlu- olumsuz çizgisi üzerindeki değişiklik de dikkat çekicidir. Örnek olarak, Rusçada olumsuz özellik niteleyicisi olan *deve,* Kazakça ve Kırgızcada olumlu çizgide yer almaktadır. Veya bazı halklarda hoş olmayan duyguların ifadecisi *kurbağa,* Çekçe'de genç kızlar için kullanılan bir sıfattır.

Konuşmacının konuya göre değişen yaklaşımı duygu değeri taşıyan yan anlamlarla ifadesini bulur. Yazarlar sözcüklerin bu özelliğini özel bir değerlendirme aracı olarak sürekli kullanırlar. Örnek olarak, evrensel olan renk bildiriminin yazın dilinde ne kadar çok ayrıntıyı ifade ettiği bilinmektedir. "O halde bizim renk dünyası tablomuzda sadece bir duyum yaşantısı değil, bir dil başarısı da yer almaktadır" (Porzig, 2003: 77). Biz burada 'sarı' rengin dil araçlarıyla bildirim örneklerini gözden geçirelim.

Mesela *sarı, amma sapsarı, çiğ, haniya gözleri ısıran sarı.* (H. Z. Uşaklıgil, AM, 121)

Mesela bu tablonun şu tarafını kan renginde bir kırmızıya, o tarafını ölü benzi *bir sarıya,* bu tarafını fırtına bulutlarının koyu rengini andırır bir sincabiye boyuyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 270)

Dokuz numarada gençten, *saz benizli*, gölge gibi bir adam oturuyor. (M. Ş. Esendal, AİK, 73)

Vücudu kar beyazlığında;

Saçları *bir hazine altın*. (C. S. Tarancı, OBY, 41)

Baş örtüsünün altından *başak rengi* saç örgüleri görünüyor. (S. Çokum, AB, 53)

Sonbahar Söğüt'e yaraşan bir şeydi. Her taraf *altın tozuna* batıyor, nakış nakış tezhipleniyordu. (S. Çokum, AB, 72)

Hele bak nasıl deği değiveriyor *ayva sarısı* yanaklarına. (A. Ağaoğlu, FİG, 180)

Bir arabanın 'sarı' renginin yorumları çeşitli kişilerin araba sahibiyle ilgili düşüncelerini yansıtır:

Sürücüsüne göre *bal rengi* olan Mersedes, sabırsız, nerdeyse son bir atılımla hızlandı. (A. Ağaoğlu, FİG, 9)

Altına *zerdali çürüğü* bir araba çektin diye, aklın her şeye erer sanma. (A. Ağaoğlu, FİG, 43)

O gideni gördün ya, *altın suyuna damdırılmış* bir Mersedes edinmiş nasılsa. (A. Ağaoğlu, FİG, 92)

Başında salt hasır tirol şapkası eksik olmak üzere, *kumsalrengi* Mersedes'in Franz Lehar gömlekli sürücüsüyle yeniden buluştuğuna sevindi. (A. Ağaoğlu, FİG, 298)

Al işte. Adamın sırtını dayadığı şu *güneş rengi* oto. (A. Ağaoğlu, FİG, 298)

Konuşan kişi, sözcüklerin yardımı ile çeşitli nesne ve olayları sadece adlandırmaz, görüldüğü üzere, onlara olan belirli ilgisini de ifade eder. Konuşan kişinin değerlendirme nesnesi, her şeyden önce ilgi alanı kapsamında bulunan kişi, olgu, eylem vb. şeylerdir. Kişi, genel olarak, ilgi alanı dışında olan şeylerle ilgili bir yargı değerlendirmesinde bulunmaz. Değerlendirme sürecine de nesneyle bağ-

lı olan tüm özellikler değil, sadece özne açısından değer taşıyan yön dahildir. Konuşan kişiler kendilerini ilgilendiren yöne yoğunlaşırlar. Aynı nesnenin farklı olarak değerlendirilmesi de bununla ilgilidir. Çünkü durum kişiye göre değişir. Biri için değer taşıyan bir şey, bir başkası için önemsiz olabilir.

Her konuşan kişi bireysel ve toplumsal nitelikli görüş ve bilgilere sahip olabilir. Bu şekilde nesnenin iki açıdan-bireysel ve toplumsal olarak- değerlendirilmesi söz konusudur. Dünyanın bilişsel olarak algılanması değil, duygusal olarak algılanması ile değerlendirmenin öznelliği sonucu da ortaya çıkar. Değerlendirmenin temelinde duran seçim her zaman özneldir ve kişinin kendi bakış açısına dayanır. Örnek olarak, 'ölmek' bir olguyu bildirir ama *hakkın rahmetine kavuşmak, dünyaya veda etmek; nalları dikmek, kalıbı dinlendirmek, tahtalı köyü boylamak* gibi deyimler belirtilen olguya kişinin duygusal tepkisini ifade eder. Başka bir örneğe bakalım. Genelde dalgınlık olumsuz olarak değerlendirilen bir durumdur. Kişinin, yapması gereken işe ya da bildirişim sırasında konuşmaya karşı ilgisizliği, dikkat dağınıklığı hoş görülmemektedir. *Ağzı açık, ağzı havada, aklı bir karış havada* gibi deyimler bu durumu beğenmeme, yargılama ifadesidir. Ama değerlendirme kişinin yargısı ile bağlı olsa da o, genel olarak toplumun değer yargılarından hareket eder. Bu açıdan kişi, değerlendirmede tamamen bağımsız değildir. Onun bağlı bulunduğu ulusal, nesnel değerler vardır.

Deyişsel olarak ifadede ağırbaşlılık, ciddilik, doğallık, laubalilik vb. davranış, his ve duygu tonları da konuşmada duygu içeren yan anlamlarla daha açık ve net verilebilir. Duygusal değerlendirmede çeşitlilik ve onun deyişsel kullanımı arasındaki ilişkinin dil bilimciler tarafından yeterince irdelenmediği söylenebilir. Deyişsellik incelenirken

onu oluşturan malzemenin gölgede kaldığı sayılabilir. Dolayısıyla, sözcüklerin duygu değeri taşıyan yan anlamları, bu anlamların kullanım özellikleri; konuşan kişinin öznelliğinin ortaya çıkarılması bağlamında çok önemli bir konudur ve daha kapsamlı çalışmaları beklemektedir.

6

DİNLEYEN VE YANITLAYAN KİŞİ

Türkçe Söyleşimlerde Kullanılan Yanıt Nitelikli Kalıp Sözler

"Açık ya da örtük her sözcelem bir konuşma edimidir ve bir dinleyici gerektirir."

E. Benveniste

Belirtildiği üzere, iki kişi- konuşan ve dinleyen- arasında olan söyleşim, soru- yanıt şeklinde gerçekleşebilir. Bildirişim işlevlerinden bahseden çalışmalarda konuşan kişi rolü üzerinde daha fazla durulmaktadır. Dinleyen kişi bir olgu olarak modellerde yer alsa da onun rolünün pek önemsenmediği görülür. N. D. Arutyunova, 'ikinci replik görüngüsü' olarak adlandırdığı yanıt eylemini değerlendirirken, yanıtların ilgi odağı olmamalarının sebebini onların bağımlılık durumları ve öngörülebilmeleri ile açıklamıştır (bk. Arutyunova, 1990: 176). Oysa konuşma eyleminde bildirişimin başarılı olması açısından dinleyici de konuşan kişi kadar önemlidir. E. Benveniste'in doğru olarak belirttiği gibi, "Birey kendini konuşucu olarak ortaya koyup dili üstlendiğinde, ona verdiği varlık derecesi ne olursa olsun, karşısına bir başkasını yerleştirir." (Benveniste, 1995: 140). M. M. Bahtin'in, söyleşimde konuşan ve dinleyen kişi rollerini irdelerken dinleyen kişiyle ilgili görüşleri özetle şöyledir: Söylem en başından itibaren olası yanıtı göz önünde bulundurarak kurulur. Söylem başkası için kurulur. Fikir, sadece başkasına bildirme sürecinde gerçek fikirdir, bilinç başkası için pratik bilinç olur. Söylemin amacı yanıt tepkisindedir. Söylem hiçbir zaman kendisi için amaç değildir (bk. Bahtin, 2004). Bu bölümde de dinleyen, 'yanıtlayan kişi' rolü üzerinde durulacaktır. Fakat başlıca ilgi odağımız, dil üzerine çalışmalarda fazla dikkat çekmemiş olan yanıt nitelikli kalıp sözler olacaktır.

Soyut teorik düşüncelerden öte, dil olgularına dayanarak "yanıt nedir?" sorusuna cevap arayalım.

Yanıt bir karşılıktır, bir eylemin karşılığı, bir çağrının yankısıdır. "Söz, canlı söz, diyalojik birliktelikle bölünmez bir bağlantı içinde olan söz, tam da doğası gereği duyulmayı ve yanıtlanmayı ister" (Bahtin, 2004: 391). Yanıt, çağrı öznesine yönelik her hangi bir eylemdir, ama söyleşim sırasında kendisi de bir yanıt bekleyen soruya dönüşebilir.

Yanıt, sadece 'soru- yanıt' (question- answer) ikilisinin öğesi olan ya da diğer bir söz edimine sözel tepki (answer, reply) olan bir söz edimi değildir. Yanıtta belirleyici rolün nesnel sebeplere değil, insanın özgür iradesinin belirtisi olarak öznel yönelim ve isteme bağlı olduğunu belirten A. B. Pen'kovskiy şöyle yazmaktadır: "Yanıt, bir şekilde çağrıyla (soruyla) ilişkili olsa da onun sonucu değildir; aynı şekilde, soru yanıtla bağlantılı olsa da onun sebebi değildir. İnsan soruya da, her hangi bir çağrıya da cevap verme seçiminde özgürdür" (Pen'kovskiy, 2004: 276). Dolayısıyla, soru- yanıt ikilisinde sebep- sonuç ilişkisinin aranmaması gerekir. Araştırmacıya göre, insan soruyu da, her hangi bir çağrıyı da yanıtlarken özgürce bir seçim kullanabilir. Burada kontrol edilemeyen ruhsal- fiziksel, fizyolojik tepkilerin ayrı tutulması gerekmektedir. A.B. Pen'kovskiy'nin tanımladığı bu yanıt özgürlüğünün başka bir boyutta sorumlulukla sınırlandığını da belirtmemiz gerekir.

Dinleyen kişi, konuşma diline özgü canlılıkla konuya katılır; bilgi verir veya alır, soruları cevaplar. Gerek konuşan kişi, gerekse de dinleyen kişi bildirişimde eşit sayılacak haklara sahiptir. Ayrıca, onların rolünün de sık sık değiştiğini belirtmemiz gerekir. Doğal söz ortamında onların rolü sürekli değişir; bildirişim katılımcıları sırasıyla, yer değiştirerek 'bilgi veren' ve 'bilgi edinen' rolünü üstlenir (bk. Kaşkin, 2007: 96).

Soruyu yanıtlayan kişi kendisinden istenen belli bir bilgiyi iletirken onun konuya olan ilgisi ve hakimliği de ortaya çıkar. Verilen bilginin kesin olup olmadığı *elbette, tabii ki, belki, galiba, muhtemelen, kesinlikle* gibi sözcüklerle açıklığa kavuşturulabilir. Konuya olan olumlu veya olumsuz yaklaşım ise *şans eseri, bereket versin, ne yazık ki* gibi sözlerle belirginleşebilir. Bazı durumlarda verilen bilginin kaynağı kesinleştirilir; *bence, gazetelerin yazdığına göre, arkadaşımın da söylediği gibi* türünden ifadelerle kaynağa işaret edilir.

N. D. Arutyunova, haklı olarak ikinci repliğin kipsel bildirimin oluşması için verimli bir zemin olduğunu yazmaktadır (bk. Arutyunova, 1990: 176).

Söyleşim sırasında belli bir şeyin sorulması, karşı tarafta farklı tepkiler ortaya çıkarmaktadır. Birçok durumda soruyu doğrudan yanıtlayan kişi, bazen soruyu yersiz ve gereksiz bulabilir. Bu durumda onun tepkileri de farklı olabilir. Şöyle ki, kişi susarak soruyu cevapsız bırakabilir, ama sessizlik de, daha sonra üzerinde ayrıca duracağımız gibi, konuya bağlı olarak bir yanıttır.

Yanıtlayan kişi soruyu *eh, eh işte, hiç* gibi sözcüklerle geçiştirebilir. Ör.:

-E ne çekiyorsun onun kahrını ya be?.

-Eh işte… (M. Ş. Esendal, AİK, 151)

Kadı Bey, kervancının kaçamağının üstüne vardı: "Neden? Bir korkun mu var?"

"Korkum..? *Eh*. Var da denilir…" (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 126)

"Öğreneceksin?"

"*Ee.. işte..* öyle." (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 156)

Bunlar arasında *hiç* biçiminde olan yanıtlamanın daha yaygın olduğu söylenebilir. *Hiç* sözcüğünün çokanlamlılığı içerisinde bir soruya açık bir cevap verilmek istenmediğinde cevap yerini alması da vardır. Bu sözcük bazen tek başına bir cevap olabilir. Ör.:

Ahmed Cemil "Ne o?" dedi, Ali Şekib gülerek: "*Hiç!*" cevabını verdi, bu bir müddet zihnini mes'eleye irca' etdi. (H. Z. Uşaklıgil, MVS, 179)

-Ne düşündün?

-*Hiç* ..dedi adam.(S. Çokum, AB, 194)

Veli güldü.

-Ne gülüyorsun?

-*Hiç*. (S. Çokum, AB, 239)

Sorunun bu şekilde cevaplanması soran kişiyi tatmin etmeyebilir, soran kişi açıklama isteğini yineleyebilir:

-Ne düşündün Esma Abla'm?

-*Hiç*.

-Nasıl hiç? Öylece dalıp gittin… (S. Çokum, AB, 54)

Ama *hiç* sözcüğü bazen de cevap sözünün başına getirilebilir; yanıtlayan kişinin tereddütlerini yansıtabilir:

-Neyin var? diye sordu.

-*Hiç*. Kafamı allak bullak ettin. (A. H. Tanpınar, H, 237)

-Geleyim ne var?

-*Hiç*. Hasan Bey biraz keyifsizlendi de… (M. Ş. Esendal, AİK, 168)

Cavide geldikçe *ne konuşuyoruz? Hiç, şuradan buradan*. (M. Ş. Esendal, AİK, 147)

Kem küm etmek 'verecek cevap bulamayıp açık bir anlamı olmayan gelişigüzel sözler söylemek', *ağzında gevelemek, ağzında çiğnemek* 'açıkça söylememek', *hık mık etmek* 'sorulan bir soruya açık bir anlamı olmayan, belirsiz cevaplar vermek', ağız yaymak 'açık ve dürüst konuşmaktan kaçınma' gibi deyimler, yanıtlayan kişinin soru karşısındaki sıkıntısını ifade eder:

Ağzında çiğnedi, söylemek istemedi. (M.Ş. Esendal; AİK, 158)

Atakan, *kem küm etti*. (E. Işınsu, C, 219)

Mırın kırın 'bir isteği kabul etmeme, nazlanma', *mırın kırın etmek* 'bir isteği yerine getirmemek için çeşitli sebepler ileri sürmek, nazlanmak' deyimleri de yanıt niteliğinde belirsizliği ifade etmektedir:

Mihail onuruna yediremiyor olmalıydı; *mırın kırına* başladı. (T. Buğra, O, 16)

Kara Mustafa *mırın kırın etti,* ne dediği pek anlaşılmadı. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 121)

Kişinin bazen sorulara cevap vermekten bilerek kaçınması ilginç dil olgularını ortaya çıkarır (bk. Hacızade, 2011a:311-318). Kişi sorulan soruları özel kalıp sözlerle cevaplar. Görünürde soru cevaplanmış oluyor, fakat doğal olarak konuşan kişi öğrenmek istediği bilgiye ulaşmaz. Bu durumda dilde var olan çeşitli kalıp sözler kullanılabilir. Bu, dilde kalıplaşmış olan oldukça renkli görünümlü sözler kişinin kendi muhatabına karşı olan tutumunu da sergiler. Konuşma ortamı, konuşan kişilerin yakınlık dereceleri, onların duygu durumu yanıt nitelikli kalıp sözlerin seçilmesinde ve kullanılmasında etkilidir. Sözel tepki nitelikli kalıp sözler deyişsel açıdan çoğunlukla teklifsiz sayılır ve cevaplayan kişinin tasvip etmeme tepkisini ifade eder. Bu sözlerde alay, mizah, şaka gibi unsurların ağır bastığı söylenebilir. V. Himik, Rusça'da bulunan sataşma, kışkırtma nitelikli bu tür yanıt kalıplarından bahsederken onları 'taklit, öykünme sözleri' olarak adlandırır (bk. Himik, 2005: 673).

Yanıt nitelikli kalıp sözler çeşitli dillerde canlı konuşma dilinin bir özelliği olarak yer alır. Bu sözler her dilin kendine özgü ses, şekil, cümle yapısı özelliklerini taşır. Yanıt nitelikli kalıp sözler sözlüklerde yer almayabilir. Türkçede kullanılmakta olan yanıt nitelikli kalıp sözler ve onların dil özelliklerini gözden geçirelim.

Genel olarak her soru sözcüğüne yanıt sayılan kalıp sözler vardır. Ör.:

"-Kim? -Kilimcinin kör oğlu."

"-Ne? -Elinin körü."/ "-Ne? -Zıkkımın kökü."

"-Ne zaman? –Çıkmaz ayın son çarşambasında."

Yanıt kalıpları içerik ve biçim özellikleri ile dikkat çekiyor. Onların hepsi olmasa da büyük bir çoğunluğu deyim niteliklidir. Bilindiği üzere, deyimlerin temel özelliklerinden biri, içeriğini oluşturan sözcüklerin gerçek anlamıyla deyimin bir bütün olarak taşıdığı anlamın örtüşmemesidir. Bu, yanıt kalıplarındaki şaşırtmaca özelliğini daha da arttırır. Ör.:

"-Ne zaman? -Balık kavağa çıkınca." ('hiçbir zaman')

"-Kim? –Sarı çizmeli Mehmet ağa." ('kim olduğu bilinmeyen kimse')

Yine hademenin ağzında: "Siz bir hanım çağırmışsınız, o geldi!" teranesi. *Kim? Hangi hanım? Sarı çizmeli Mehmet Ağa.* (R. N. Güntekin, Ç, 236)

Tekrarlar (sorulan sorudaki ses, hece ve sözcüklerin cevapta tekrar edilmesi), kafiyeler yanıt kalıplarına bir ritim kazandırır. Ör.:

"-Kim? -Kim diyen."

"-Niye? -Sen sor diye."

"-Niye?/ ne diye? -Laf olsun torba dolsun diye."

"-Neden? - Kaplumbağa deden."

"-Neden? –Sana ne, derdi seni mi gerdi?"

Yanıt kalıp sözleri sözdizimsel yapı olarak da sorulara doğrudan uyar:

"-Ne zaman? -Kırmızı kar yağınca."

"-Ne zaman? -Geyikler kırkımında" ('hiçbir zaman olmayacak işler için söylenir')

"- Nereye? -Cehennemin dibine/ yerin dibine."

"-Ne oldu? -Yandı, bitti, kül oldu."

Bazen farklı kalıp sözlerin bileşeni olarak aynı sözcüğün kullanılması dikkat çekicidir. 'Kör' sözcüğü de bunlardan biridir. Bu sözcük, deyimsel kalıp içerisinde ayrıca algılanmasa da taşıdığı olumsuzlukla onu etkileyebilir. Ör.:

"-Kim? – Kilimcinin *kör* oğlu."

"-Kim? – Kilimci ile *kör* hacı."

"-Ne? –Elinin *körü*."

"-Nerede? –*Kör* itin öldüğü yerde."

Yanıt kalıp sözleri kullanım sıklıklarına göre eşit değildir. Bunlardan bazılarına daha sık rastlamak mümkündür. Örnek olarak, *elinin körü* ifadesi kişinin öfkesinin de bir dışavurumu olarak daha sık kullanışıyla seçilir. Ör.:

Kız kardeşinin sesi geldi: -Ne var?

Ferhat dişlerini sıktı. Ne var! *Elinin körü* var. "Efendim" diyemez. Küstah. (P. Safa, Y,368)

Köfteleri beğenmedikten başka yiyenlere de hakaret ediyor. Yok marya imiş… yok bilmem ne imiş… *elinin körü…*(H. R. Gürpınar, Ş, 46)

-Oh be, neden vurdu sanki Ali Arif Koçsa'yı?

-*Elinin köründen*! (E. Işınsu, C, 22)

Elinin körü ifadesi bazen kendine eşanlamlı olan bir sözle yer değiştirebilir:

-Franz Lehar ne demekmiş? *Ebenin cebi* demek! (A. Ağaoğlu, FİG)

Öfke veya sıkıntı bildiriminde 'cehennem' sözcüğünün yer aldığı birleşimler de sıkça görülmektedir:

Beş buçuk? Altı buçuk? *Cehennemin dibi!* Buçuklardan bize ne? (A. İlhan, ZBB, 16)

İncik boncuk satan bir seyyar satıcı, Fransızca soruyor: -Avez-vous des cigarettes a vendre?

Cehennemin dibi! Var elbet, var olmasına! Hele dur! (A. İlhan, ZBB, 24)

Kendi kendimize soruyoruz: "*Nereye kadar*?" Kendi kendimize cevaplar veriyoruz: "*Cehenneme kadar!*" (A. İlhan, ZBB, 195)

Cehenneme kadar yolunuz var ikinizin de, diye haykırdım, ben çekip gideceğim. (E. Işınsu, KD, 99)

'Cehennem' sözcüğünün yerine 'yer' sözcüğü de kullanılabilir:

Arkadaşların da, mahcubiyetin de *yerin dibine gitsin.* (E. Işınsu, KD, 126)

Birbiriyle görüşen, iletişim kuran kişilerin ilk olarak sordukları sorulardan biri, 'nasılsın? / nasılsınız?' (konuşma dilinde 'ne var ne yok?' 'ne haber? /naber?'; ağızlarda 'ne yapan?' 'nöörün?') sorusudur. Bu soru etiket kurallarına göre cevaplanır ('iyiyim'; gençlerin konuşmasında 'iyidir'; 'teşekkür ederim'; 'iyilik, sağlık' vb.). Rus toplumsal geleneklerinde bu soruyu hayat meselelerinin durum değerlendirmesi olarak yanıtlarken çok yüksek düzey olumlu ifadelerinin kullanılması doğru bulunmamaktadır. Değerlendirme, çoğunlukla mütevazı ve hatta olumsuz olabilir (bk. Bondarenko, 2005: 32). Türkçe yanıt kalıplarında da buna benzer bir tutum sezinlenebilir. Ör.:

"-Kendi yağımızda kavruluyoruz."

"-İyi diyelim iyi olsun."

"-Yuvarlanıp gidiyoruz."

Bazen şaka ayrıntısı öne çıkar: "-İç güveysinden hallice."

Bir kişiye bir yere gitmesinin veya bir yerde bulunmasının sebebi, "Hayırdır?" sorusuyla sorulabilir. Bu soruda kısmen beklenmediklik de yer alır. Soruyu cevaplayan kişi bu merakı giderecek cevaplar verebilir. Genel olarak bu soru yanıtlanırken ses tonu normalden ya yüksek, ya da düşük olur. Bu şekilde kişinin bir yerde bulunmasının veya gidişinin sıra dışı olduğunu kendisinin de kabul ettiği anlaşılır. Bazen soru cevaplanırken bir çekingenlik duygusu da kendisini gösterir. Bu durumda "hayır diyelim hayır olsun", yanıtı kullanılır.

Türkçede söylenilen veya sorulan bir şeyi karşı taraf anlamadığı zaman 'efendim?' diyerek tekrarlanmasını isteyebilir. Bu sözcüğün kökeni olarak 'efendi', Türkçede geniş bir kullanıma sahip olan çokanlamlı bir sözcüktür ("esk. Eğitim görmüş kişi için özel adlardan sonra kullanılan unvan; günümüzde *bey* unvanından farklı olarak özel adlardan sonra kullanılan ikinci derecede bir unvan; sözü geçen kimse; koca; saygıdeğer bir kişi; erkeklere seslenme sözü"). 'Efendim' sözcüğü de dilde birkaç anlamda kullanılabilir: Bir seslenmeye karşı "buradayım" anlamında; nezaket veya saygı için, aynı zamanda yukarıda belirttiğimiz anlamda bu sözcük konuşma dilinin çok sıkça görülen bir unsurudur. Anlaşılmayan bir sözü tekrarlatmak için söylenen 'efendim?' sözü normal bir şekilde cevaplanabilir. Fakat bu soru konuşmacı kişide farklı tepkiler de uyandırabilir. Bu tepkilere göre farklı cevap kalıpları kullanılabilir:

"-Efendini yesinler." (karşıdaki kişi, onun sorusu hafif bir alaya alınır)

"-Efendiye gelin ol." (karşıdaki kişi genç bir kız ise onunla eğlenilir)

"-Efendin kalem odasında." (hafif bir alayla *efendi* sözcüğünün gerçek anlamına göndermede bulunulur)

Yanıt kalıplarında konu içeriği önemli bir yere sahiptir. Karşıdaki kişi konuya göre değişen duygu durumunu bu sözlere yansıtabilir.

Dilde nezaket ve görgü kurallarının yansıması olan kalıplar dinleyen kişinin şaka veya alay ayrıntısı kattığı ifadelerle yer değişebilir:

"-Kolay gelsin! -Kolaysa başına gelsin."

"-Afiyet olsun! -Buyur beraber olsun."

"-Lütfen! –Lütfi ile evlen."

"-İyi akşamlar! -Kovalasın seni tavşanlar."

Bu değişim, çok az da olsa, atasözlerinde de görülebilir:

"-Sabreden derviş muradına ermiş. –Sabreden derviş beklemekten gebermiş."

Söylenen söze, verilen bilgiye şaşırdığını gösteren dinleyen kişi, 'olamaz' anlamına gelen sözcük ve birleşimler kullanabilir. Bu sözcük ve birleşimlerin seçilmesinde sosyal kimlik, konuşma ortamı göz önünde bulundurulur. Bu açıdan kişinin eleştirel yaklaşımını da sergileyen 'yok deve', 'yok devenin başı', 'yok devenin nalı', (gençlerin argosunda) 'yok devenin bale pabucu' gibi deyimsel kalıpların daha aşağı düzeyde konuşma diline ait olduğu söylenebilir. Ör.:

-*Yok devenin başı*! Sen ona bir iş bul da o gene isterse gitmesin. (M. Ş. Esendal, AİK)

Bazen dinleyen kişi, 'konuşan kişinin sözlerini bir tehdit olarak görür. Bu tehditten korkmadığını ifade etmek için hemen ortama uygun saydığı yanıt kalıplarına başvurur:

"-Yavaş gel!"

"-Ağzını topla!"

"-Al giymedim ki alınayım."

"-Alacağı olsun!"

Dinleyen kişi konuşan kişinin kendisine yalan söylediğini düşündüğünde tepkisini yanıt kalıpları ile oldukça açık ve net olarak ifade edebilir. Ör.:

"-Sen giderken ben geliyordum."

"-Sen bunu benim külahıma anlat!"

"-Karnım tok!"

"-Ufak at da civcivler yesin!"

Karşı tarafın kendi işine, sorunlarına karışmasından hoşlanmayan kişi, tepkisini soru biçimli kalıp sözlerle ortaya koyabilir:

"-Dert benim tasa senin mi?"

"-Sana ne, derdi seni mi gerdi?"

"-Tasası sana mı düştü?"

Söyleşim sırasında beklediği cevabı alamayan bildirişim kişisi, kendisinin anlaşılmadığını kalıp sözlerle dile getirir:

"-Ben derim bayram haftası, o anlar mangal tahtası."

"-Efendim nerede, ben nerede."

Bazen konuşmacı verdiği bilgiye bir açıklık getirmez. Konu ya öz olarak ya da gereksiz detaylarla karıştırılarak karşı tarafa iletilir. Her iki durumda da gereken amaca ulaşılmaz ve bildirişim kopukluğu ortaya çıkar. Bu durumda dinleyen kişi konuşmanın anlaşılmaz ve karmaşık olduğunu "anladımsa Arap olayım" kalıp sözü ile ifade edebilir.

Kişi kendisine söylenen sözleri yersiz ve saçma bulduğu zaman ona olan tepkisini ilginç kalıp sözlerle ifade edebilir. Bu durumda kullanılan deyim nitelikli sözler de saçma gibi görünür. Ör.:

"-Dam üstünde saksağan, gel bana bazı bazı."

"-Dam üstünde saksağan, vur beline kazmayı."

"-Laf söyledi balkabağı. Koy tabağa, ye sabaha."

"-Laf ola (veya laf ola beri gele)"

"-Laf /söz kıtlığında asmalar budayım."

"Neler de neler, maydanozlu köfteler" '(alay yollu) akla gelmedik şaşılacak şeyler'

"Gazoz ağacı 'bir sözün çok saçma olduğunu (argo) bildirmek için söylenir': bu dediğin gazoz ağacı!"

-Leblebi koydum tabağa, laf söyledi balkabağı… Bizim eldivenle, yelpazeyle sofraya oturduğumuz var mı? (H. R. Gürpınar, Ş, 106)

-A, *söz kıtlığında asmalar budayım.* Elhamdülillah sen Kasım Efendi'nin kızısın. (H. R. Gürpınar, Ş, 307)

Dinleyen kişi bazen konuşan kişinin söylediği söz veya soruyla açıktan açığa alay eder. Bu durumda komikliğin ön plana geçtiğini görüyoruz:

"-Geldin mi? -Yok, daha yoldayım."

"-Yaa! -Yağ değil, yoğurt."

"-Öyle mi? -Öğle değil, akşam."

Dinleyen kişi, dilde hazır bulunan kalıp sözleri de, kendisinin duruma özgü olarak ürettiği sözleri de kullanabilir. Ör.:

-Adınız?

-Arif…

-Sadece Arif mi?

-Evvelden kıymalı idim ama et pahalıya çıkalı sadeleştim…(H. R. Gürpınar, ÖBK, 11)

Kızın edasını taklit ederek: "Ya öyle mi?" dedi.

Hemşire: "Hayır öğle olmadı. Henüz sabah" dedi. Güzel bir cevap verdiğine, doktoru bozum ettiğine kaniydi. (H. Taner, KSA, 181)

-Nereye gideceğiz?

-Yıldız Palas'a…

Yıldız Palas dediği, yani geceleyin gökyüzünde yıldızların göründüğü açık hava, kırlık bi yer. (A. Nesin, MİN, 44)

Türkçede konuşma diline canlılık katan yanıt nitelikli kalıp sözler birçok özellikleriyle halk edebiyatı örneklerine yaklaşıyor. Konuşmada kendine özgü bir yeri olan bu sözel tepkilerin hepsi yazı diline yansımadığı için onların derlenmesi ve dil özelliklerinin incelenmesi gerekmektedir.

7

SORU- YANIT

"Yanıt sözcüklere dökülemiyorsa,
soru da sözcüklere dökülemez.
Muamma yoktur.
Eğer bir soru sorulabiliyorsa,
yanıtlamak da olanaklıdır."

L. Wittgenstein

Soru sorma genel olarak insanın öğrenme isteği ile bağlantılıdır. Sokratik diyalog türünün temelinde hakikate dair insan düşüncesinin diyalojik bir doğası olduğundan bahseden M. M. Bahtin, bunu şöyle açıklamaktadır: "Hakikat tek bir kişinin zihninden doğmadığı gibi orada bulunamaz da; hakikati hep birlikte arayan insanlar arasında, onların diyalojik etkileşim süreci içinde doğar yalnızca" (Bahtin, 2004: 169). İnsan önce (kendisine veya bir başkasına) sorarak, sonra araştırarak bir gerçeğe ulaşır. Bir yanıtın varlığı onun soru aşamasını da anımsatır. "Soru ortada yokken, yanıt aranmaz" (Erkman- Akerson, 2000: 21). Bu açıdan soruların insan bilincinde özel bir yeri vardır. Genel olarak soruların zihnin bir işlevi olarak araştırılması filozoflar tarafından başlatılmıştır (bk. Golubeva-Monatkina, 1990: 188). Dilbilimsel açıdan da soru yapılarının araştırılmasına belli bir yer verilmektedir.

Gnoseolojik açıdan soru ve yanıt öz olarak ayrılır. Sorunun dünyası çok geniştir, her türlü konu, hatta sıra dışı konular bile burada yer bulabilir. Konuşan kişi, "aklına esen" her türlü düşünceyi soru biçiminde karşı tarafa yönetebilir. Buna karşılık, yanıt daha sınırlı bir alana sahiptir. Dinleyen kişinin soru nesnesine odaklanması gerekir. Soruyu soran kişinin ve yanıtlayan kişinin olanakları bu açıdan örtüşmez. Yanıt, konuyu bir şekilde gerçeğe bağlar. Dilde soru ve cevaplar sınırsız bir çokluk gibi görünse de, doğal olarak insan bilincinde tiplerin belirli, sınırlı dizgisi söz konusudur.

Y. Lindstrem, soru biçimli söylemlerin kendileri için temel olan soru bildirme işlevi dışında bildirişimde çok daha geniş bir yelpazeye sahip olduğunu belirtir ve bu durumun işlevsel açıdan evrenselliğini savunur. Araştırmacı, Fransızcada soru yapılarının %60'tan fazlasının dolaylı anlam bildirimi için kullanıldığını belirtir, Rusçada bu yapı olanaklarının İsveççe, İngilizce, Fransızca ile kı-

yasta daha geniş olduğunu ifade eder (Lindstrem, 2004: 131). Türkçenin de bu açıdan zengin olduğu söylenebilir. Türkçede, dolaylı bildirimle ilgili bölümde de değineceğimiz üzere, soru yapılarının geniş bir kullanım alanı vardır.

Dilde soru biçimli yapılar gerçek sorular ve gerçek olmayan sorular şeklinde ikiye ayrılır. Gerçek sorular, konuşan kişinin bilmediği bir şeyi (bilgiyi) diğerinden öğrenmek için oluşturduğu söz edimleridir. Gerçek olmayan sorular bu tanıma uymaz. Gerçek sorularda soru, söz ediminin başarılı olması için gereken koşulları yerine getirir. Bu koşullar mantıksal açıdan şematik olarak şöyle belirtilebilir:

Ön koşul - Konuşan kişi belli bir bilgiye sahip değildir.

İçtenlik koşulu - Konuşan kişi bu bilgiyi edinmek istiyor.

Başlıca koşul - Konuşan kişi bir diğerine başvurarak cevap almak istiyor.

Gerçek olmayan sorularda bu koşullardan hiç değilse bir tanesi bulunmaz. Özellikle konuşan kişi diğerinden bir cevap almak için uğraşmıyorsa, bu başlıca koşulun yerine getirilmemesi anlamına gelir (bk. Lindstrem, 2004: 132). Gerçek sorular amaçlarına uygun olarak belli gruplara ayrılabilir. Örnek olarak, sorgu, sınav amaçlı, öğüt, tahmin, kuşku bildiren, görgü kurallarıyla ilgili sorular bunlardan bazılarıdır. Gerçek sorular daha çok dilbilgisel çalışmaların araştırma alanına girmektedir. Biz bu bölümde gerçek olmayan soru biçimlerini bildirişimsel açıdan ele alacağız. Ayrıca, dilde kalıplaşmış olarak kullanılan ama kökü soru biçimine uzanan birleşimleri gözden geçireceğiz.

Gerçek olmayan sorular, biçimsel olarak soru yapılarının özelliklerini taşır, fakat bu yapılarda konuşan kişi bilgi edinme amacı gütmez, bir diğerine hitap ederken ondan soru doğrultusunda bir yanıt beklemez. Gerçek olmayan sorular; onaylayıcı sorular, olumsuz sorular, teşvik soru-

ları, retorik sorular şeklinde gruplandırılabilir. Bildirişime farklı yönlerden renk katan bu soru tiplerini ayrı ayrılıkta gözden geçirelim.

Onaylayıcı sorularda konuşan kişi dinleyen kişinin onayını ister. Ama bu isteğin içeriği soru biçiminde ifade edilir:

Evde ayna, tarak *yok değil ya*? (A. H. Tanpınar, H, 385)

Şu Hürriyet- i ebediye tepesindeki mahut eğlence yerleri *yok mu*? Doğru soluğu orada aldık. (A. H. Tanpınar, H, 344)

Yan yana, loş ve tenha bir kahvede oturmanın heyecanı *yok mu,* işte o kolumuzu kanadımızı kıracak. (A. İlhan, ZBB, 214)

Konuşan kişi, kendisinin emin olduğu bilgiyi karşı tarafa sunarken sanki onun itirazını da göz önünde bulundurarak soru biçiminde bir onaylanma bekleyebilir:

Vicdanıyla başbaşa bıraktım onu. *Daha ne olsun?* (S. Çokum, AB, 130)

Bırak be! İki yakası bir araya gelmemek bu işte. *Başka ne*? (A. Ağaoğlu, FİG, 243)

Olumsuz sorularda olumsuzluk içeriği soru biçiminde dile getirilir. Sorular içeriğin tersini ifade eder:

Eski mimara nasıl rahmet okunmaz burada? (Y. Kemal, KGK, 18) (= okunur)

Dün gece ben sana demedim miydi? (H. R. Gürpınar, Ş, 335) (=dedim)

Bunlar sizin bir kara lekeniz sayılmaz mı? (S. Çokum, AB, 167) (= sayılır)

Teşvik sorularında soru aracılığıyla dolaylı bir teşvik yer alır:

Sana ne, desene? Yüz yüz kuyruğuna gel. Sonra da elli feniklik bir mal için… (A. Ağaoğlu, FİG, 243)

Gerçek olmayan sorular arasında retorik soruların özel bir yeri vardır. Retorik sorularda hem olumlu hem de olumsuz yargılar yer alabilir. Örnek olarak, bazen atasözünde bir yargı olarak yer alan düşünce ters yönüyle retorik soru biçimini alabilir:

Ellerinden geleni yapmışlardı. Lakin kadere hakim olmak kimin elindedir? *Olacağa çare bulunur mu?* (H. R. Gürpınar, ÖBK, 117) (Olacakla öleceğe çare bulunmaz)

Çocuksun... Öğle karanlığında buraya girip kapıyı kapıyoruz! *Mızrak çuvala sığar mı?* (M. Ş. Esendal, AİK, 153) (Mızrak çuvala sığmaz)

Elbette kızım! Mektep bu. *Keser vurmadan ağaç yontulur mu?* (R. N. Güntekin, Ç, 183) (Keser vurmadan ağaç yontulmaz)

Dilde çok sayıda soru biçimli deyim bulunmaktadır. Bu deyimlerin ifade ettikleri anlam ise soru içerikli olabilir, olmayabilir. Ör.: *eti ne, budu ne?* 'imkanları, gücü sınırlı, parası az', *suyu mu çıktı?* 'beğenilmeyecek nesini gördün?', *lafı mı olur?* 'ne önemi var?', *kaç para eder?* 'neye yarar, ne değeri var?', *in mi, cin mi?* 'kim olduğu belirsiz kişi' vb.

O zamanlar *etim ne, budum ne?* Benim için üç yüz lira... Ha bir kolumu koparıp almışın, ha açıktan üç yüz lira yedirmişin... (A. Ağaoğlu, FİG, 237)

Esas macera bizimkisi; *onlarınki kaç para eder...* (A. Nesin, MİN, 9)

Yeni olmuş *kaç para*? Atlas döşesen boş...(A. Nesin, MİN, 93)

Kimdirler, nedirler? İn midirler, cin midirler? Bakmaya bile lüzum görmedi. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 281)

Hemen bahçeye fırlayıp, bunu enseledim. *Yer misin, yemez misin*... Bastım sopayı buna... (A. Nesin, MİN, 87)

Normal olarak soru biçiminde olmayan deyimlerin soru biçiminde kullanılması da konuşmayı renklendirmektedir. Ör.: *güvendiği dağlara kar yağmak* 'yardım veya yarar beklediği kimseden, yerden veya şeyden iyilik gelmemek', *dilini bilmek / dilinden anlamak* 'söz konusu olan şeyin özelliğini bilmek', *eşek başı* '(kaba bir ifadeyle) yetkisi önemsenmeyen, gücünü gerektiği gibi göstermeyen kimse' vb.

Haydi canım, *güvendiği dağlara kar mı yağdıracağım*? (E. Işınsu, C, 76)

Be herifler, *siz eşek başı mısınız*? (R. N. Güntekin, Ç, 238)

Ne bilir bunlar artık bir arabanın *dilini*? (A. Ağaoğlu, FİG, 52)

Bir konuya ilişkin kuşkular, endişeler iç konuşmada soru biçimine dönüşebilir, kişi kendi kendine sorar:

Faika ile bu yeni komşuyu pek ağız ağza konuşurlarken gördüm, doğrusu gönlüm biraz çürüdü: *Bunlar da mı Ayaşlının otelinde tanıştılar*? (M. Ş. Esendal, AİK, 56)

Mehmet'li günlerde keşfettiğim bu gerçek, hâlâ yolumu aydınlatıyor, *en büyük yıldız o mu ki?* (E. Işınsu, C, 378)

Acaba annem *ne yapıyor* şimdi, *hasta olmasın, migreni tutuyor mu* acaba? (E. Işınsu, C, 392)

Bi yol daha *gidip baksam mı ki*? (A. Ağaoğlu, FİG, 131)

İç konuşmada kişi sorduğu soruyu kendisi cevaplayabilir:

Bu, yalnız bir çocuk yaramazlığı mıydı acaba? Hayır, güneş işlemiş yosunlu denizler gibi içlerinde hileli hareler dolaşan gözlerini acıtmak içindi. (R. N. Güntekin, Ç, 158)

İhtiyar kız kendi kendisine diyordu ki: - Kabahat kimde? Hiç!.. vak'anın kendisinde... Üvey ana ile kız! (H. Z. Uşaklıgil, AM, 157)

Ben de Cavide'yi biraz tanıdım, kendi kendime soruyorum: *Cavide bunları yapabilir mi? Doğru mudur? Bilmem, belki yapar!* (M. Ş. Esendal, AİK, 158)

Bu durumun benzeri konuşma dilinde de mevcuttur. Kişi, belli bir konuya bağlı kendi düşüncesini soru- yanıt biçiminde ifade eder. Retorik soru- yanıt birliğinde sorunun yanıtı da beraberinde yer alır. Kişi, sanki karşı taraftan beklediği soruyu kendi kendisine sorar, sormuş olduğu soruya cevabı da kendisi verir. Gerçek olmayan sorulardan bahsederken bu tür soru- yanıt birliği üzerinde ayrıca durulması gerekir. Ör.:

Tabii bunlara aldırdığım yok. Gülüp geçiyorum. *Ne demeli? Kıskançlık, çekememezlik.* (H. Taner, KSA, 35)

Hiç öyle olmasa değerli vakitlerinden fedakarlık edip heykeltıraşların önünde saatlerce *poz almağa razı olurlar mı? Olmazlar tabii…*(H. Taner, KSA, 35)

Ha, Napoli! *Nasıl bir şehir, bu Napoli? Belalı bir şehir.* (A. İlhan, ZBB, 24)

Ortada bir şeyin aksadığını, *hayatında gördün mü sen? Yaşamında? Yooo*! (A. İlhan, ZBB, 72)

Konuşan kişi bir olgunun kendisini şaşırttığını soru yapısıyla dile getirebilir, kendisinin yaptığı yorumla da yanıtlayarak soru- yanıt birliği oluşturur:

Bundan dört yıl öncesi bu Yahya, otelinin altını bozdu, sinema yaptı. *Adını da "Yeni Sinema" koymaz mı? Ulan bunun nesi yeni…* Handan bozma bir sinema… (A. Nesin, MİN, 92)

Sen dinledin mi hiç Aimable'i? Ne, hayır mı? Ulan, yaşama be! Çit, bak ne diyorum, git St- Michel köprüsünden, kendini suya atıver! (A. İlhan, ZBB, 205)

Konuşan kişi, bazen kendisinin verdiği bilgiyi doğrulamaz; soru biçiminde tekrarlanan bilgiyi aynı yapı içinde farklı olarak yanıtlar:

Yalnız İstanbul mu, bütün dünya, bütün insanlık bir bilmecenin halline girişmiş. (A. İlhan, ZBB, 130) (-Yalnız İstanbul mu? –Bütün dünya.)

Bak, hele bak şu gözlere. Fıldır fıldır. Çakır ela. Çakır ela ne kelime? Çavuş üzümü bunlar. (A. Ağaoğlu, FİG, 180)

Ne benzetmesi canım? Düpedüz İstanbul bağının üzümü bu. (A. Ağaoğlu, FİG, 180)

Kişi, verilen bir bilgiye karşı itirazını belirtmek için aynı bilgiyi soru biçiminde yineler, sonra da kendisi olumsuz bir şekilde yanıtlar; bu durumda da soru- yanıt birliği ortaya çıkar:

Koçsa mı, köşeye mi sıkışacak?.. Haydi canım. (E. Işınsu, C, 99)

Onlar prensip tanırlar mı? Geç efendim, geç…(E. Işınsu, C, 204)

Sonuç ne olacak? Yaveri de kendisi de sizlere ömür… (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 289)

Dilde bulunan hazır soru- yanıt kalıpları iç konuşmanın dış konuşmaya yansımış bir izi olarak değerlendirilebilir. Bu yapıların edimsel işlevi, karşıdaki kişinin ilgisini verilen bilgiye yoğunlaştırmaktır. Ör.:

Kim alacak, işte bunlar. (M. Ş. Esendal, AİK, 92)

Buraya ikide birde bir ayı alır gelir. *Neymiş? Oyuncuymuş*! (M. Ş. Esendal, AİK, 165)

Ee?.. *Neymiş? Belki bir yıldız taktırabilirmiş de…* (A. Ağaoğlu, FİG, 214)

Derken arkadakiler yetişti, klakson klakson, kıyamet! *Ne imiş, karınları acıkmış.* (E. Işınsu, KD, 138)

Sülükoğlu'nu kim yedi, Koçsa'nın gazetesi! (E. Işınsu, C, 348)

Hazır soru- yanıt kalıplarında görünürde bir soru ve bir yanıt vardır. Fakat konuşan kişinin bir yanıt beklemediği, tam tersi, kendisinin bildiği bir şeyi karşı tarafa ilettiği görülür:

Ona hazır para mı dayanır? Milyon olsa üç günde altından girer, üstünden çıkar. (R. H. Karay, BS, 330)

Bu kalıplar dışında, içeriğinde soru sözcükleri bulundursa da sorudan öte belirsizlik bildiriminde kullanılan ifadeler vardır. Bu ifadeler de soru- yanıt birliğinin izlerini taşımaktadır. Ör.:

Mister Cook, mazlumların zalimlerden kuvvetli olabileceğini *duydu mu bilmem*, fakat odanın havasını fazla korkunç ve barid buldu. (H. E. Adıvar, AG, 39) (-Duydu mu? -Bilmem.)

-Bir halt edemez… dedi Mahmut, şimdi Gülnaz'ı değil, Tülin'i düşünmek istiyordu, *nerden bilinmez* Ali'ye yakıştırmıştı kızı, ikisi de nemrut, ikisi de öfkeli.. (E. Işınsu, C, 95) (-Nerden? -Bilinmez.)

Fakat, bu gülüşler arasında, zekanın bu havai fişekleri, bu renk renk kandilleri önünde Ahmet Kerim'in yüreğine *neden bilinmez* bir tasanın gölgesi çökmekteydi. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 77) (-Neden? -Bilinmez.)

Fakat, *ne hikmettir bilinmez*, temize çıkmasına rağmen yine de Bahadır'ı oradan alıp merkezde bir vazifeye tayin ettiler. (H. Taner, KSA, 33) (- Ne hikmettir? - Bilinmez.)

Kayalar, taş toprak su yüzü görmüştü de üstüne eğilen beden *su nedir bilmemişti*. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 111) (- Su nedir? – Bilmemişti.)

D. Aksan, mİ biçimbiriminin tümceye kattığı anlamlardan bahsederken bu biçimbirimin temel işlevinin soru tümceleri kurmak olduğunu, fakat bu işlevin kimi kulla-

nımlarda azaldığının, hatta yitirildiğinin görüldüğünü belirtir (Aksan, 1999: 204). Farklı kullanım olarak belirtilen özellikler (bk. Aksan, 1999: 204- 205) arasında konumuz açısından ilginç olan hususları şöyle ayırabiliriz:

Bu biçimbirim, genellikle geniş zaman çekiminin yinelenmesiyle, oldukça güçlü bir olasılık belirlemede kullanılabilir. Biz, bir kalıp oluşturan bu tür yapılarda içsel söyleşimin, soru- yanıt ikilemesinin izlerini koruduğunu düşünüyoruz: Kişi o işin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini sanki kendisine sorar, kendisinin olumlu yanıtı ile de kuşkularını gidermiş olur. Ör.:

Ben delibozuk bir herifim. *Yapar mıyım, yaparım,* sen git, öyle söyle. (R. N. Güntekin, Ç, 248) (-Yapar mıyım? -Yaparım.)

Şerife Hanım başını eğdi. Düşündü taşındı. *Yapar mı yapar. Gider mi, gider…* (S. Çokum, AB, 50) (-Yapar mı? -Yapar. -Gider mi? -Gider.)

Hocam, belki siz Antichos'un ruhunu taşıyorsunuzdur. *Olur mu olur!.* (E. Işınsu, KD, 135) (-Olur mu? -Olur.)

Yine, ad tümcelerinde vurgulanması istenen kavramın yinelenerek güçlendirilmesinde aynı biçimbirimden yararlanılır. Adlarla ilgili durumda da aslında benzer bir özellik söz konusudur: Özellikle bir niteliğin üst düzeyde olduğunu bildirmek için sözcük yinelenmesi yoluna başvurulur. Bu durumun da temelinde konuşan kişinin kendi kendini onaylama yönteminin izi sezilir. Ör.:

O kılıç başkadır; kendi kılıcı değildir, kendi kılıcına ve öteki kılıçlara, *hiç mi hiç,* benzememektedir; bir başka şeydir o. (T. Buğra, O, 29) (-Hiç mi? -Hiç.)

"*Mutlu mu mutlu, hünerli mi hünerli* bir müzehhibim vardı," dedi Üstat Osman. (O. Pamuk, BAK, 69) (-Mutlu mu? -Mutlu. -Hünerli mi? -Hünerli.)

Bir küçük, bir ukala kız. *Ciddi mi ciddi.* (E. Işınsu, KD, 43) (-Ciddi mi? -Ciddi.)

Yalnız o yaşta aşıklara mahsus

Şeffaf mı şeffaf yaz akşamlarında...(C. S. Tarancı, OBY, 103) (-Şeffaf mı? -Şeffaf.)

Soru sözcüklerinin bulunması her zaman söylemin soru bildirimiyle bağlı olduğunu göstermez. Çeşitli duygu bildirimine hizmet eden bu tür yapıların retorik sorularla da karıştırılmaması gerekir. Örnek olarak, soru sözcüklü söylemler şaşırma, itiraz, kabullenme vb. gibi anlamlara gelebilir:

Ne yemekler? Ne yemekler? Zıkkımlandığı, önünden kaçacakmış gibi, dört elle tıkınıyor. (A. İlhan, ZBB, 21)

Turan bunları *nasıl* vicdan rahatı içinde *söylüyor*! (M. Ş. Esendal, AİK, 139)

Alınlarına ne yazılmışsa o olur. Varsın gitsin *ne yapalım*? (S. Çokum, AB, 98)

Sonradan: "-O da *kim oluyor* allasen?" demiştim. (E. Işınsu, KD, 45)

Soru niteliğinin göreceli olduğu bu yapılarda aslında konuşma sırasında soru tonu da zorunlu değildir.

Soru ve yanıt kavramlarının insan yaşamında tuttuğu yer göz önüne alınırsa onların dil bildiriminin çeşitliliği de daha anlaşılır hale gelir. Yanıtları bulunan ve bulunmayan sorular yüzyılların deneyimlerini yansıtır; zamanla değişir. Ama insan zihninin bir işlevi olarak, insanın temel niteliklerinden biri olarak dildeki renkli varlığını da sürdürmeye devam eder.

8

DOLAYLI BİLDİRİM

"Şaşı çakır demektense kör de de kurtul."

Atasözü

Dilin bir bildirişim aracı olması, onun işlevlerinin başında gelmektedir. Dilin konuşmadaki birimi olan sözceler anlamsal ve sözdizimsel kurallara uyarlar. Fakat bildirişimin tam olarak gerçekleşmesi için edimbilimsel bakış da çok önemlidir. Anlamsal kurallar *ne* söylenmesi gerektiği sorusunu belirler; sözdizimsel kurallar *nasıl* söylenmesi gerektiğini betimler; edimbilimsel kurallar ise *neyi, nasıl* ve *niçin* söylenmesi gerektiğini açıklar. Dilin söylemde kullanılışı edimbilimin temel konularındandır. Sözel iletişimde konuşucu ve dinleyici arasındaki anlam uyumunun oluşma kuralları edimbilimsel olarak da değerlendirilmektedir.

Edimbilim dilde insan faktörünü önemli ölçüde öne çıkarır. Konuşmada iletişim amaçlı metni kuran konuşucu önce sözcenin, daha sonra ise metnin sosyal ve öznel anlamını ortaya koyar.

Bir insan konuşurken düşündüklerini aktarır. Bunun için de somut durumlarda dili kullanır. B. Vardar'ın tanımlamasıyla, "Bireylerin dilsel bilgisini oluşturan, sonsuz sayıda tümce üretip anlamayı sağlayan düzeneğe ya da kurallar dizgesine edinç denilmekte, bu kuralların somut söz eyleminde büründüğü biçime edim adı verilmektedir" (Vardar, 1998: 55). Bilim adamları tarafından edimbilim temelinde söz edimi adı altında bir kuram geliştirilmiştir. Söz edimi kuramı dil felsefesi çerçevesinde oluşmuş ve biçimlenmiştir. Bu kuram ilk olarak Oxford ekolü temsilcilerinden J. L. Austin tarafından işlenmiştir. Austin, 1955 yılında Harvard Üniversitesinde verdiği seminerleri 1962 yılında yayımlatmış, bu çalışmasıyla edimbilimin temel ilkelerini belirlemiştir. P. F. Strawson ve J. R. Searle, söz edimi kuramını geliştiren bilim adamlarıdır (konuyla ilgili bk. Krongauz, 2005: 282- 293).

J. L. Austin'in çalışmasında dil, eylemsel yönü ile ele alınmış, gerçekleştirici sözcelerin özellikleri açıklanırken tüm söylemler de bu yönden irdelenmiştir. Söylemler çeşitlere ayrılmış, bildirişim süreci açısından düz söz (locution), edim söz (illocution) ve etki söz (perlocution) tipleri belirlenmiştir. Üç aşama şeklinde yorumlanabilen düz söz; seslerin birleşimi, anlambirimlerin oluşumu ve belli bir anlatımın gerçekleşmesi sürecidir. Edim söz, bildirişimde sözcenin taşıdığı değere göre değişir ve belli bir amaca, niyete yönelik olur. Bu; soru veya yanıt, bildiri veya uyarı, çağrı ya da eleştiri vb. olabilir. Düz söz, kullanım amacına göre çeşitli işlevlerde kullanılabilir. Söylem, dinleyicinin fikirlerine ve duygularına etki yapma amacıyla gerçekleşirken, etki söz tipi kendisini belli eder. Araştırmacılar, edim söze daha fazla dikkat yetirmektedir. Edim sözlerle ilgili çeşitli sınıflandırmalar mevcuttur. J. L. Austin, onları beş sınıfa ayırırken, yaptığı sınıflandırmada belirli eksiklikler olduğunu da dile getirmiştir. Nitekim, J. R. Searle, Austin'in yaptığı sınıflandırmayı eleştirmiş ve sınırların daha belirgin olduğu bir sınıflandırma yapmıştır (Searle, 2000). Searle'e göre, edim sözlerin sınıflandırılması evrenseldir ve somut bir dile bağlı değildir. Fakat söz edimi tipiyle kullanılan dil araçları arasında kuşkusuz bir bağıntı vardır.

Tüm bunlarla birlikte, konuşmada dolaylı bildirim olarak adlandırılan söz edimi biçimi de kullanılmaktadır. Bu bölümde Türkçe verilerine göre dolaylı bildirimin özellikleri gözden geçirilecektir (konuyla ilgili bk. Hacızade, 2007:557-563).

Düşünce aktarımında belli bir yere sahip olan dolaylı bildirim, düşünceyi uygun dil araçları ile doğrudan belirtmez. Dolaylı bildirimin kendine özgü amaç, niyet edimini bildiren özel dil araçları da bulunmaz. Hatta anlatımdaki dil araçları tamamen farklı amaç edimli olabilirler. Bu

anlatımlardan bazıları anlaşmalıdır, yani belli bir tipten amaca özgü dil araçları bulundurmalarına rağmen düzenli olarak başka bir amaç ifadesine hizmet ederler. Örnek olarak, "Affedersiniz, saatiniz var mıydı?" sorusu hep saatin kaç olduğunu öğrenme ricası olarak kullanılır. Yemek sırasında "Tuzluğu uzatabilir misiniz?" ("Tuzluğu alabilir miyim?") sorusu kişinin fiziksel olasılıklarını değil, tuzluğun kendisine verilmesi ricasını içerir. "Sizi başarılarınızdan dolayı kutlamak istiyorum" söylemi bir istek değil, kutlamanın kendisidir. Searle, dolaylı bildirimlerin anlam temelinde aynı işleyişin durduğu, onların anlaşmalı olup olmamasının bunu etkilemediği fikrini savunmuştur (konu ile ilgili bk. Searle, 2000).

Kişi, bazen düşünce ve uyarılarını belli nedenlerden dolayı söylemesi gereken kişiye doğrudan söyleyemez. Bu durumda dolaylı bildirim yöntemine başvurarak başka bir kişiye hitap eder: *Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla* (*dinle/ işit*).

Türkçede *ima, ima etmek* denilen durum da dolaylı bir bildirim türüdür. Fakat *ima,* açık konuşmanın bir nevi sakıncalı olduğu durumlarda kullanılır. İma etmek için kullanılan dil araçları anlamsal bir gönderme içerir. Ör.:

Onu, çehresine masum bir halavet veren açık sarı saçları, gözlerinin hiç sönmeyen sakin tebessümüyle gören komşuları kah hayret ediyorlar, kah kocasını ona layık bulmadıklarını anlatacak sözler söylüyorlardı. Genç kadın bu *imaları* anlamamazlıktan geliyor, içinden onlarla istihfaf ediyordu. (R. N. Güntekin, DK, 196)

Taş atmak deyimi de dolaylı olarak birine dokunacak bir söz söylemek anlamına gelir:

İkide birde bana bunun için *taş atıyordu*. (R. N. Güntekin, Ç, 76)

Hatta, muhtarın karısı birkaç defa da *taş atmıştı*. (R. N. Güntekin, Ç, 198)

Ama dilde sözün doğrudan söylenmesi gerektiğine de teşvik bulunmaktadır: Şaşı çakır demektense kör de de kurtul 'dolaylı, dolambaçlı yollara başvuracağına gerçeği olduğu gibi söyle'.

Dolaylı bildirimin çok sıkça görülen kullanım alanlarından biri, davranış etiketleri sayılır. Örnek olarak, saygılı, nazik davranış rica bildiren sözcelerde sıkça karşımıza çıkar. Birçok dilde doğrudan ricadan kaçınmanın çeşitli yöntemleri bulunmaktadır. Doğrudan rica bazen saygısızlık olarak değerlendirilir ve aynı eylemin yapılabilme olasılığı, isteği soru şeklinde ifade edilir. Türkçede bunun çok sayıda örneğini görmek mümkündür:

"Bir bardak su rica edebilir miyim?"

"Bir çay alabilir miyim?"

Karşımızdaki kişinin söylediklerimizi anlayıp anlamadığını "Anladınız mı?" şeklinde değil, "Anlatabildim mi?" diye sorarız. Başka birinin bir işi yapmasını isterken 2. şahıs zamiri yerine 1. çoğul zamiri tercih ederiz (ör.: "Ekmeği doğrayalım", "Kapıyı kapatalım" vb.).

Yine nazik davranış gereği rica (yapılması istenen şey), olumsuz bir yapıyla ifade edilebilir. Ör.:

"Bir çay daha almaz mıydınız?"

"Bir az daha oturmaz mıydınız?"

Soru tarzında olan diğer dolaylı rica türü, somut bir nesnenin olup olmaması şeklindedir. Günlük kullanımda bu türden olan kalıplara rastlayabiliriz. Ör.:

"Çakmağınız var mıydı?"

"Kaleminiz var mıydı?"

Somut nesneyle ilgili soru biçimli rica sözceleri sanki sıkıştırılmış bir metnin sonucu gibidir. Örnek olarak, "Çakmağınız var mıydı?" soru tümcesinin metnini şöyle onarmamız mümkündür: "Ben sigara içmek istiyorum.

Yanımda çakmağım yok. Bundan dolayı sizden çakmak rica etmek istiyorum. Fakat bunun için önce sizden çakmağınızın olup olmadığını sormam gerekir."

Bu türden sözce sayısı sınırlı sayılabilir. Ne de olsa yabancı birine herhangi bir eşyasının olup olmadığını sormak pek uygun sayılmaz. Benzeri soru ricaları yakın sayılan insanlar arasında daha fazladır.

Dolaylı bildirim edimbilimsel ve biçimbilimsel açıdan farklı bakış açıları gerektirir. Örnek olarak, "Affedersiniz, saatiniz var mıydı?" sorusunda olumsuzluk hem edimbilimsel, hem de biçimbilimsel olarak "hayır" yanıtı ile verilebilir. Konuşma sırasında nezaket kuralları gereği teessüf ifadesi olan sözcükler de eklenebilir: "Ne yazık ki hayır", "Maalesef hayır" gibi. "Evet" yanıtı (evet, benim saatim var), biçimbilimsel olarak yeterli iken bildirişim açısından uygun bir cevap sayılmaz. Bu soruyu yöneten kişinin amacı, karşısındaki kişinin saatinin olup olmamasını açıklığa kavuşturmak değildir; o sadece zamanı, saatin kaç olduğunu öğrenmeyi amaçlamıştır. Başka bir deyişle, konuşan kişi, söz edimini etkileyicilik niteliğiyle kullanmıştır. Edebi eserlerde bu durumun bazen bir yöntem olarak kullanıldığı görülmektedir. Ör.:

Efendice sordu: -Kaşınız kanıyor, dindirsek mi?

-Dindirsek! dedik. (A. İlhan, ZBB, 178)

Burada soruya 'evet' anlamında "olur; teşekkür ederim, size zahmet olacak" gibi, 'hayır' anlamında "gerekmez; teşekkür ederim; gerek yok, önemsiz bir şey" şeklinde yanıtlar kullanılabilirdi. Fakat yazar aynı sözcüğü tekrar etmekle 'evet' anlamına sanki bir şaka ayrıntısı katmıştır.

Başka bir örnek:

-Hepinizi öyle özlemişim ki, anlatamam…

-Biz de anlatamayız, dedi Sevinç. (B. Günel, ÇK, 59)

Burada 'anlatamam' diye söyleyen kişi özleminin sözcüklerle ifadesinin zor olduğunu belirtmek istiyor. Normal olarak, burada yanıt "biz de çok özledik" şeklinde olabilirdi. 'Anlatamayız' yanıtı ile yazar, sözcüğü sanki doğrudan anlamıyla almış, ama daha sonra da açıklama vererek düşüncesini anlatabilmiştir.

Dolaylı anlatımın en önemli ifade araçlarından biri, çokanlamlılıktır. Dilde ve sözde olan çokanlamlılık sözcüksel ve sözdizimsel olur. A. Zaliznyak'ın tanımlamasıyla, "Dildeki çokanlamlılık- sözcüğün, sözcük birleşiminin ya da bir yapının çeşitli anlamlara sahip olması- bu, dil birimlerinin bir özelliğidir; sözdeki çokanlamlılık bu özelliğin somut sözcelerde gerçekleştirilmesidir" (Zaliznyak, 2006: 21). Yazınsal açıdan bakıldığında çokanlamlılık bir yöntem olarak eserin dil zenginliğine hizmet eder. Bildirişimdeki çokanlamlılık ise görüldüğü üzere daha farklı bir yorum gerektirmektedir. Burada bir sözcenin konuşanın niyetine bağlı olarak iki olası anlamından biri doğru, biri yanlış olur. Doğru anlamın seçilmesinde söz bağlamının dinleyiciye yardımcı olması gerekmektedir. Edimbilimsel yaklaşım ilkelerini belirleyen P. Grice'ın bildirişim kurallarından biri, çokanlamlılıktan kaçınmaktır. Grice'a göre, sözcenin aktüel çokanlamlılığı söz ediminin başarılı oluşunda bir engeldir, söz oluşumunun 'defosu'dur ve bu durum mümkün olduğu kadar ortadan kaldırılmalıdır (bk. Grice, 1975: 41- 58).

Dil birimlerinin çok anlamlı oluşu başarısız bir bildirişime de yol açabilir. Örnek olarak, çokanlamlı *kaybetmek* sözcüğü 'yitirmek' içeriğiyle bir taraftan bir eşyayı, bir nesneyi gözden kaybetmek, bulamamak anlamına geliyorsa diğer taraftan bir insanın ölümüne dolaylı olarak işaret eder. Diyelim ki, kalabalıkta dedesini bulamayan genç o sırada kendisini arayan arkadaşına "Dedemi kaybettim" şeklinde bir bilgi verirse arkadaşının onu yanlış anlaması

ve "Başın sağ olsun" diye taziyede bulunması mümkündür. Ama aynı zamanda söyleşimde sözcüklerin doğrudan ve yan anlamlarının bir araya getirilmesiyle söz oyunu da yapılabilir:

-Bizi yan yana görseler *ne çıkar*?

-Ne olacak, *adım çıkar*! (S. Çokum, AB, 160)

Türkçede çok anlamlı olarak işlev yapan *yapmak* sözcüğü genel olarak bir işi, bir eylemi gerçekleştirmeyi ifade eder. Sözcüğün emir kipindeki kullanımı da 'karşıdaki kişiyi ilgilendiği işten alıkoymak için söylenir'. Ama aynı kullanımın kalıplaşmış olarak şaşma durumunda kullanılması dolaylı bir anlatım niteliği taşır. Ör.:

Tevfik Nuran'ı göstererek; -Bunda epeyce istidat var, dedi.

-*Yapmayın,* bilmiyordum… (A. H. Tanpınar, H, 187)

Dilin yapısı iki farklı anlamı sunabilme olasılığını sağlar. Konuşan kişi, farklı anlamlardan bir tanesini ayırarak fikrini ifade eder. Dinleyen kişinin normal olarak gereken anlamı seçebilmesi beklenmektedir. Ama yine de bir yanlışlık olursa demek ki çokanlamlılık doğru çözülememiştir. Burada 'iletişim başarısızlığı' olarak adlandırılan durum ortaya çıkar. Bazen yazın dilinde yazarlar bu türden yanlış anlama olasılığını ortadan kaldırmak için açıklamalarda bulunabilirler. Ör.:

Fakat bu ayakkabıyı muhakkak değiştirmeliydi. Topuklarını o kadar kaba yapıyor, kendisini adeta Kolej'deki o ihtiyar hocalara benzetiyordu. Bunlarla ancak mitinglerde kadın hukuku için konferans verilebilirdi. Tabii ayakkabılarla değil… "Ayakkabıların konuşmayacağı malum…" (A. H. Tanpınar, H, 136)

Bazı durumlarda ise özellikle doğrudan anlam saçma olabilir. Ör.:

Daha fazla verirlerse lehimize de yazacakmış. Buna ne dersiniz?

Ayşe güldü: -Allah, derim. (H. E. Adıvar, AG, 43)

Adam; -Eh, diyor, şöyle böyle! Küçük bir rhum'a ne dersiniz?

Mehmed-Ali; -Allah derim, diyor. (A. İlhan, ZBB, 220)

Bu örneklerde bir fikrin, bir önerinin diğer kişi tarafından memnuniyetle kabul edilmesi, dolaylı bir anlatımla ifade edilmiştir. Örneğin doğrudan yorumlanması, okuru metnin anlamından tamamen uzaklaştırabilir.

Bazen bilinen bir sözcüğe bireysel yaklaşım yoruma dayanır; aynı şey konuşan ve dinleyen kişi tarafından farklı değerlendirilir:

"Birkaç gün" onun lisanında bir iki ay demekti. (R. N. Güntekin, Ç, 321)

Mümtaz'ın "bu sapa yerde"ki dükkanın mağaza, "mahalleyi kokutan rutubetli mahzen"in de depo oluşuna şaşırmasına meydan vermeden, genç adamın önünde iki kontratı birden açtı. (A. H. Tanpınar, H, 78)

-Yanlış! *Basitten* ne anladığını bilmiyorsun. *Basitle* fevkalade arasındaki farkı bilmiyorsun. Bir adamın dükkanını satıp savması, sevdiği kızı terk edip gitmesi *basit* bir şey mi? ... Sen *basit* gibi düşünmek istesen de, *basit* bir şey değil bu: Oysa sen basit bir adamsın ve bunu kabul etmek istemiyorsun! (A. İlhan, ZBB, 32)

Sözcüğün karşıt anlamda kullanılması da dolaylı anlatım biçimi olarak dikkat çekicidir:

Aramızda kadın varmış da ne diye beni *kibar kibar* söyletiyorsun, dedi ve bana döndü. (R. N. Güntekin, Ç, 216)

Bu *"lütfen"*lerdeki *lütfensizlik*, bu *"lütfen"*lerdeki *kırıp dökücülük* Bayram'ı, bir daha belini hiç doğrultamayacakmış gibisinden hırpalıyor, tüketiyor. (A. Ağaoğlu, FİG, 110)

Mersedes'i nefis ama! Bayıldım. Gerçi bizim manikür dükkanı üstünde oturan Ercan'ın arabası daha *dehşet*. (A. Ağaoğlu, FİG, 181)

Bir roman okudum, diyor. *Dehşetli* etkisindeyim. (A. İlhan, ZBB, 196)

Deyim kullanımlarının bildirişimdeki algılanışı farklıdır; bazen deyimin tüm olarak anlamı, bazen de bileşenlerin sözcüksel anlamı dolaylı bildirim niteliği taşır. Deyim, hem deyimsel hem de sözcuksel anlama sahip olabilir:

Yusuf, -*Kuş uçurtmayacaksınız* burda! diye ilave etti. (S. Çokum, AB, 312)

Maşallah gücü kuvveti yerinde. Yanaklara baksana *kan damlıyor*. (S. Çokum, AB, 178)

Kendini beğenmişlik, evet *burunları çok büyük*. (E. Işınsu, C, 222)

Deyim anlamı doğrudan yorumlanabilir:

Kaba saba o kadar dil döküyor ki, sevgisini bildirirken *devirdiği çamların* gürültüsü kulakları incitiyor. (H. R. Gürpınar, Ş, 154)

Buradaki görünüş gerçekten incelemeye değer bir şeydi ve her şey *kör kör parmağım gözüneydi*. (H. R. Gürpınar, Ş, 274)

Dört tekerin üstüne kurulacak da *kuzularla kırpılıp koyunlarla yayılacak*. Kuzularla kırpılırsın belki ya, koyunlarla zor yayıltırlar seni! (A. Ağaoğlu, FİG, 168)

Deyim, sözcede bağımsız bir kullanımla dolaylı bildirimin bir parçası olabilir:

Bir eli yağda, bir eli balda! *Gel keyfim gel*! İş güç *hak getire*! Sabahtan akşama kadar kulübenin önünde güneşlen. (H. Taner, KSA, 72)

Atasözleri bazen metin içerisinde konuşan kişinin kendi sözüne dönüşebilir:

Hacı Kalfa, onu adeta darbımeseller ve beyitlerle azarlıyordu: -Hele şu miskine bak. *Bacak kadar boyu var, türlü türlü huyu var. Dilenciye hıyar verdilerse beğenmemiştir, eğridir diye sokağa atmış. Eşek hoşaftan ne anlar?* (R. N. Güntekin, Ç, 156)

Ayağını denk al yavrum, *ateşle oyun olmaz,* diye öğüt verdi. (H. Taner, KSA, 45)

Kız dediğin lisesini bitirince evlenip çoluk çocuk sahibi olmalıydı. *Demir tavında dövülürdü.* (A. Kulin, AA, 40)

Bildirişimde dolaylı anlatımdan bahsederken belli dil olaylarından da bahsetmemiz gerekir.

Sözcükleri "bir çağrışımlar karmaşası" olarak adlandıran P. Guiraud, tabu ve örtmecelere ayrıca değinmiştir (Guiraud, 1999: 71- 73). Tabu ve örtmeceler, her halkın dünya görüşüne, inanç ve geleneklerine bağlı olarak değişir. Toplumsal nezaket; ayıp saydığımız ya da kötü çağrışım uyandıran sözcükleri bazen değişerek kullanmamızı yani örtmece diye adlandırılan yönteme başvurmamızı gerektirir. Ör.: *lavabo* (hela, tuvalet), *ince hastalık* (verem), *görme özürlü* (kör), *dünyaya gözlerini kapatmak* (ölmek) vb.

Belki de bu hikayenin ortasında başım bunalacak; ben *buradan başka bir dünyaya göçeceğim,* onun da zararı yok. (H. E. Adıvar, AG, 2)

"Bu işi", dedim, öldürme kelimesini kullanamadığımı anlayarak, *bu işi* yalnız bizler için, kendimizi kurtarmak için değil, bütün nakkaşhanenin selameti için yaptım. (O. Pamuk, BAK, 450)

Tabuları ise yalın bir çağrışım değil, adın nesneye özdeş kılınması şeklinde değerlendiren P. Guiraud şöyle yazar: "Mantık öncesi düşünce biçimlerine dayalı olan ilkellerin dillerinde, dilsel tabular bütün kutsal ve tehlikeli şeylerin adlarının anılmasını yasaklar. Bunlar, kullanmakta olduğumuz dillerde pek çok iz bırakmıştır. Bugün bile Fransa'nın birçok kırsal bölgesinde tilkinin ya da çakırdo-

ğanın adı anılmaz, "hayvan", "o", "şu" anlamına gelen sözcükler kullanılır" (Guiraud, 1999: 73). Benzeri durum Türk toplulukları için de geçerlidir. Sibirya'da yaşayan Türk boylarında ayı kültü olmuştur. Özel bir saygı gösterilen ayı kendi ismi ile değil, çok farklı isimlerle adlandırılmıştır. Ör.: Sahalar ayıya ehe (dede), tıataagı (taygadaki), kırdagas (ihtiyar); Altaylılar ve Hakaslar yer kulaktu (yer kulaklı), abaay (büyük kayınbirader), karındaş (kardeş), taay (dayı); Şorlar ata; Tuvalılar hayrakan (hükümdar), çaaş bora (uslu) gibi isimler kullanmışlardır (bk. Alekseyev, 1980: 116- 125). Sibirya Türklerinde ayı kültünü inceleyen N. A. Alekseyev, birçok arkaik unsur taşıyan bu kültün karmaşık bir gelişme yolu geçtiğini ve çok eski Avrasya- Amerika katmanına kadar uzandığını belirtmiştir (bk. Alekseyev, 1980: 116- 125). Ayıya verilen isimlerde akrabalık terimlerinin çok oluşu dikkat çekicidir. Bu, eski inanç sistemi ile bağlantılı olsa da akrabalık bağlarını bildiren sözcüklerin yan anlamları açısından ilgi uyandırmaktadır.

Azerbaycan Türklerinde halk arasında yılanın ismi mümkün olduğu kadar kullanılmaz. Kullanıldığında bile hemen "tü halasının dikdabanına" ifadesi ile olumsuz tepki belirtilir. Bununla da yılanın gelmemesi tedbiri alınır (yılan anıldığı yere geliyormuş). Şu da var ki birisinin gelmesi istenmediğinde şakayla aynı ifade kullanılabilir. Sözcüklerin duygu yönü, öznel yaklaşım bu yöntemle de ön plana çıkar.

Türkiye Türkçesinde cinlerden, perilerden söz edilirken kullanılan "iyi saatte olsunlar", "üç harfliler" ifadeleri de sözcüklerin duygusal yönünün tabu olarak kullanılmasının bir örneğini teşkil eder.

Bildirişim sırasında bazen nesneler doğrudan adlandırılmaz, onları belli bir sıfatı ismin yerine geçer. Yazında dolaylama (Periphrasis) olarak adlandırılan bu olguda, bir betimleyici sözcüğün ya da sözcük öbeğinin, özel bir isim

yerine kullanılması ya da özel bir isimle ilgili bir niteliğin özel isim yerine kullanılması söz konusudur (bk. Özünlü, 2001: 260).

Bunları defterime aldıktan sonra hepsini gözümün önünde neferime yaktıracağım. Ta ki, Gökçepınar'da *yatanın* yazılarına benden sonra hiçbir insan gözü bakmasın. (H. E. Adıvar, AG, 56)

Ben kimi beklediğini biliyorum. Fakat *beyaz gömlekli kadın* da biliyor mu? (H. E. Adıvar, AG, 77)

Siperdeki şu *ince, zarif gölge* gelinceye kadar bekleyecek, onunla beraber şahikanın son dakikalarını yaşayacaktım. (H. E. Adıvar, AG, 162)

Sözcükte anlam iyileşmesi veya kötüleşmesi de dolaylı bir anlatım niteliği taşır:

Evden birlikte çıktık gittik 'foyer' dedikleri han gibi bir yerde *zıkkımlandık*. (A. İlhan, ZBB, 61)

Raflarda, etiketleri renk renk, bir sürü şişe. İçilecek amma çok *zıkkım* var! (A. İlhan, ZBB, 30)

Aman ağam, iki gündür açtım, şişeyi dikince feleğimi şaşırdım. Bu *zıkkımı* hiç içmiş değilim… (A. Nesin, MİN, 45)

Gözünü sevdiğimin *aslan sütü*, birini öldürmeden daha durulmaz…(A. Nesin, MİN, 116)

Dolaylı bildirimde konuşan kişi, dinleyicinin dilbilgisi dışında sosyo- kültürel nitelikli dil dışı bilgisini de hesaba katar. Aynı düşünceyi paylaşan dinleyici bu aktarmayı anlamaktadır. Örnek olarak, bir durumun kendisini aşırı derecede sıktığını, bıktırdığını bildirmek isteyen kişi, eliyle gırtlağına işaret ederek "burama kadar geldi" ifadesini kullanabilir. Yazıda sadece ifadeyi okuyan kişi o işareti görmeden de onun ne anlama geldiğini anlar:

Artık *burama geldi*. Artık sana ödetmezsem! (A. Ağaoğlu, FİG, 206)

Ovacık köyü ayrımında, bir yanı Bursa, bir yanı geri kalan demek olan bir kavşakta, ikisinin de artık nah *burasına gelmiş*, durup bakışıyorlar. (A. Ağaoğlu, FİG, 207)

Melek pisinin çalımı da şurama geldi artık haa!.. (A. Ağaoğlu, FİG, 182)

Aynı şekilde bir konuyla ilgili kesin bir sonuç varsayımında bulunan kişi, parmağını ıslatarak bir zemine sürer ve "şuraya yazdım" der. Doğal olarak bu durumda gerçek bir yazı söz konusu değildir. Ama aynı gelenek ve göreneklere sahip olan kişi bunu anlamakta zorluk çekmez:

İşte *yazdım şuraya*. Yeniden iflas bunun sonu. (A. Ağaoğlu, FİG, 123)

Argo, ortak dilden ayrı olarak belli bir topluluk tarafından kullanılan sözlerdir. Genel olarak yazı dilinde karşılığı bulunan bu sözcüklerin kullanımı da dolaylı bildirim örneği sayılabilir:

Vesikasız şoförlük ettim. Bir kocakarı çiğnedim, mahkum oldum. *Yattım çıktım*... (H. R. Gürpınar, ÖBK, 10)

O bana bir tokat attı. Ben kara şişeyi onun başında parçaladım. Yine *kodese misafir olduk*... Her vak'a sonunda *hapishane palasta* dinleniyordum... (H. R. Gürpınar, ÖBK, 10)

Yine kamalar kınlarından fora edildi. Herifi birkaç yerinden hacamatladım. Yine *pizon palasa* yanladık. (H. R. Gürpınar, ÖBK, 11)

Sonuç olarak; dilde ve sözde dolaylı bildirimin varlığı bir gerçektir, onun dilde anlamsal ve deyişsel olarak belli bir yeri vardır. Türkçede bulunan dolaylı bildirimin kendine özgü ve evrensel özelliklerinin de belirlenmesi gerekmektedir.

9

BOŞ KONUŞMA

" 'Birbirimize bakar ama birbirimizi görmeyiz artık' gözlemi, belki de, 'söylediğimiz ama neredeyse hiç işitmediğimiz sözcükler'in konumuna ulaşmıştır. Ama bildiklik bu durumda da içgörünün önemini gölgelememelidir."

N. Chomsky

Bildirişimde düşünce bildiriminin çok önemli bir yerinin olduğu herkesçe kabul edilen bir gerçektir. Ama konuşmanın sadece düşünce iletimi, bilgi paylaşımı ile sınırlandırılması onun işlevlerini kısıtlar ve tek bir alana sıkıştırır. Ayrıca, bunun ötesinde, kişinin dil ile çözebileceği çok sayıda sorun bulunabilir; konuşan kişi, duygularını iletebilir, dinleyen kişiye /kişilere bir şey sorabilir, bir ricada, bir öneride bulunabilir vb. Her seferinde dil farklı, bazen birkaç işlevi birlikte yürütebilir.

İnsanın günlük iletişiminin çok önemli bir kısmı sözel olarak gerçekleştirilir. Konuşan her kişi dili kendine göre kullanır. E. Benveniste; dilin, birey kişiliğinin ortaya çıktığı ve oluştuğu, ötekine ulaştığı ve öteki tarafından tanındığı bir söylemin aracını sağladığını belirterek şöyle yazmaktadır: "Oysa dil toplumsallaşmış bir yapıdır: söz yeni ve tümüyle kişisel bir çerçeve katarak dili bireysel ve bireylerarası amaçları için kullanır. Dil herkesin ortaklaşa paylaştığı bir dizgedir; söylem hem bir bildiri içerir, hem de etki aracıdır. Bu anlamda, dil içinde ve dil aracılığıyla gerçekleşmelerine karşın, sözün aldığı biçimler her kullanımda tekildir". (Benveniste, 1995: 99).

Bireysel olmanın ötesinde, her seferinde tek olan konuşma, konuşan kişiye sorumluluklar da yüklemektedir; kişi topluma karşı, iletişimde bulunduğu kişiye karşı, kendine karşı, ilettiği bilgiye ilişkin sorumluluklar taşır. Ama bir de kullandığı dile karşı kutsal denilebilecek bir sorumluluğu vardır: Dil; yüzyılların, binyılların süzgecinden geçerek günümüze ulaşan ama bir de gelecek nesillere iletmemiz gereken, bizim olan ama hem de bizim olmayan paha biçilmez bir mirastır.

İnsan, dilin etkileyici gücüne hep inanmıştır. Dede Korkut hikayelerinde anlatıcı- ozanın dilinden şöyle anlatılmaktadır: "Ol zamanda biglerün alkışı alkış karkışı karkış idi, du'aları müstecab olur-idi." (DKK, 2014: 117)

Günümüzde ise dil değer kaybetmektedir. Hatta yapılan hatalar bile dile yüklenmektedir; "Siz beni yanlış anladınız", "Ben bunu size açıklayabilirim" türünden sözler artık sıradanlaşmış gibi görünüyor. "Aslında konuya gerçekten ilgisiz olduklarının farkında bile olmayan" (Esenyel, 2012: 58) konuşan ve dinleyen kişi arasında doğal bir şekilde sözel olmasa da manevi bir kopukluk meydana gelir. Şöyle bir konuşma davranışı gözlemlenmektedir: "Hiçbir şey ile hiçbir şey arasında bağlantı kurabilirim" (alıntı için bk. Avcu, 2018: 71).Türkçedeki 'ağzı olan konuşuyor' ifadesi de bu duruma işaret etmektedir.

Yapay olarak oluşturulan gündemler, yapay heyecanlar dilin yüzeysel katmanına dayanmaktadır. Dilin özünden uzaklaşan kullanım, basmakalıp ifadelerle geçinir(ör.: "o iş bende", "sıkıntı yok"); görünürde bir anlamı bulunan ama içerikle bağlantısını kaybetmiş sözler günlük hayatın bir gerçeğine dönüşür. M. Heidegger'in bahsettiği de tam bu durumdur: "Her günkü Dasein'ın davranışlarının belirsiz olduğunun bir başka kanıtı da, Dasein'ın sözlerinde kendisine ait bir anlamın bulunmamasıdır. Bu nedenle boş konuşmadan öteye gidemeyen anlamdan yoksun gündelik ifadeler, Heidegger için yalnızca lakırdı olarak kalmaktadır" (Esenyel, 2012: 58). Yüzeysel konuşmalar insan düşüncesindeki değişimlerin de bir göstergesidir. D. Arlı Çil, düşünmeyi varlıkla özleştiren, dili de varlığın evi olarak adlandıran M. Heidegger'in konuya bağlı düşüncelerini şöyle yorumlamaktadır: M. Heidegger'e göre, insan Varlığı unuttuğunda, düşünme Varlığın düşünmesi olmaktan çıktığında hakikatin üstü örtülür, yani dil Varlığın hakikatini anlatamaz hale gelir. Düşünmedeki bu değişiklik dilde de değişikliğe neden olur. Dil, yoksullaşır; özünü inkar eder, boş konuşmaya, gevezeliğe dönüşür (bk. Arlı Çil, 2012: 71). Heidegger, dil ve lakırdı arasına da kesin bir sınır çizmiştir: "Lakırdının en önemli özelliği ise dilin asıl olanağının göz-

den kaçırılmasına neden olmasıdır....Dil, lakırdıdan ibaretse artık varlığın evi olması mümkün değildir" (Esenyel, 2012: 59). Dolayısıyla, boş boş konuşma dilin yüce konumunu hak etmemektedir. Peki, boş konuşma nedir; konuşmanın yüce işlevini "kötüye kullanan" tüm söylemler aynı kefeye konulabilir mi?

Boş konuşmanın bilgi değeri taşımaması onun başlıca özelliklerinden biri olarak görülür. Konuşmadaki "gereksizlik" ise farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan çok konuşma ve sözde bildirişim olarak adlandırılan konuşma türü birbirinden ayrılmaktadır. Bu dil olgularını ayrı ayrı ele alalım.

Söylenen her söz insanın varlığından bir parça gibidir. Gözle görünmese bile bir parçamız geriye dönmeyecek bir biçimde bizden ayrılır. "Sayılı olan" nefesimizi konuşurken tüketiyoruz. Söylenen her sözün gerçek değeri de aslında onun tekrarsızlığındadır. Fakat konuşan kişi çoğu zaman bunun farkında olmaz. Karşıdaki kişinin tepkisine bakmaksızın konuşmasını sürdürür. 'Boşuna nefes tüketmek' deyimi de muhtemelen bu durumla bağlı ortaya çıkmıştır. Gereksizce uzun konuşmalar, lafı uzatmalar genelde olumsuz bir davranış olarak değerlendirilir. Bu değerlendirme dile de yansımıştır. Türkçede fazla konuşmaya olan olumsuz yaklaşımı yansıtan onlarca sözcük ve deyim bulunmaktadır. Ör.: *boşboğaz* 'yerli yersiz konuşan kimse', *geveze* 'çok konuşan, çenesi düşük, lafçı, lafazan; boşboğaz', *çalçene, zevzek, çaçaron, farfara, tantana, laf ebesi*; *baş ağrıtmak* 'çok konuşarak rahatsız etmek', *boşboğazlık etmek* 'gereksiz, yersiz, düşüncesiz konuşmak', çan çan etmek 'yüksek sesle boş yere konuşmak', *dır dır etmek* 'sürekli ve gereksiz yere konuşmak' vb. bunlardan bazılarıdır (bk. Uygur, 1994: 153- 174; Eker, 2003: 409- 410). Yazın eserlerinde bu sözcük ve deyimlere sıkça rastlamak mümkündür. Ör.:

Ev halkı, Büyük Hanım'ın çalçeneliğine uğramamak için pek yanına yanaşmazlar. (H. R. Gürpınar, Ş, 86)

Ara sıra ötekinin, berikinin ayağına ip takmaktan başka konuşacak *lakırdıları* olamazdı. (R. N. Güntekin, Ç, 37)

Kız da anasının az çok her haline sahip, ama beriki artık olgunluk derecesini bulmuş, çaçaronlukta en yüksek noktaya varmış...(H. R. Gürpınar, Ş, 90)

Kızlar Plato'da yürüyüşe çıkar, çimenlere uzanıp *lak lak eder* ya da ağaçların gölgesi altında ders çalışırlardı. (A. Kulin, AA, 44)

Çok ve gereksiz konuşma alışkanlığı dilde ilginç bir şekilde 'çene' ile bağlantılıdır: Çene kavafı 'geveze', çene yarışı 'durmadan karşılıklı konuşmak', çene yormak 'boşuna söyleyip durmak', çenesi açılmak 'durmadan konuşmak, gevezelik etmek', çenesi düşük 'çok gereksiz şeyler konuşan, geveze', çenesini açtırmak 'söz fırsatı vermek', çene çalmak 'gevezelik etmek', çenesini kapatmak 'susturmak' vb. Çene sözcüğü deyim içerisine girmeden de yan anlam olarak çok konuşma alışkanlığını bildirir:

İhsan'ın annesi, Arife Hanım'ı hem sever, hem de çenesine tahammül edemezdi. (A. H. Tanpınar, H, 13)

Fakat otuz adım ileride, siyah başörtülü bir kadınla çene çalmakta olan ırgatbaşı hiç oralı olmuyordu. (H. Taner, KSA, 17)

Mebusun evlatlığına göz süz, avukatın hizmetçisine işmar et, bakkalın dükkanında çene yarıştır. (H. Taner, KSA, 72)

Mehmed- Ali bara tünemiş, otele yeni gelen Danimarkalı öğrenci ile çene çalıyor, sözde; aklı, fikri, gözleri, öbür tarafta. (A. İlhan, ZBB, 194)

Atasözlerinde de gereksiz yere çok konuşmanın eleştirildiği görülmektedir (ör. "Boşboğazı ateşe atmışlar, odun

yaş demiş."). *Fart furt, farta furta etmek* 'anlamsız, boş sözlerle böbürlenmek', *fartası furtası* olmamak 'patavatsızca konuşmak', *laf cambazlığı* 'kelimeleri gerçek anlamlarından saptırma', *lafü güzaf* 'anlamsız, yersiz, boş söz', *laklak* 'mec. ara vermeden söylenilen saçma sapan söz dizisi, gevezelik', *laklak etmek* 'karşılıklı, gelişigüzel, havadan sudan konuşmak', *laklaka* 'gereksiz, anlamsız, boş söz', *laklakıyat* 'boş lakırdılar, değersiz sözler', *lakırdı* 'söz; boş söz, dedi-kodu, laf', *geyik yapmak* 'boş boş konuşmak' gibi sözcük ve deyimler de birçok durumda deyişsel olarak çok ve gereksiz konuşma alışkanlığını tanımlamaktadır. Fakat çok konuşmanın bazen hoş görüldüğünü yansıtan sözcük ve deyimlere de rastlamak mümkündür. Ör.: *konuşkan* 'konuşmayı, lakırdıyı seven, çok konuşan', *dilli* '(çocuk ve kadınlar için) konuşkan, sürekli ve tatlı konuşan' vb. Ör.:

Maşallah, kızınız ne kadar *dilli*! Rabbim nazardan esirgesin! (H. R. Gürpınar, Ş, 99)

Belirtilen bu durumlar kişinin kendi iradesiyle gerçekleşir. Ama bazen kişi istem dışı konuşma eyleminde bulunabilir. *Ağzından kaçırmak, ağzında bakla ıslanmamak, gaf yapmak* gibi deyimler bu duruma işaret etmektedir:

Osman özür diledi: Bağışla; *ağzımdan kaçtı*... (T. Buğra, O, 92)

Bir hafta sonra, yalanını unutarak bir konuşma sırasında teyzesi olmadığını *ağzından kaçırdı.* (P. Safa, Y, 160)

Birinin *yaptığı gaf*, ötekinin gafıyla silinip gidiyor ve sövüşmeden, döğüşmeden, fesat ve fitneden göz gözü görmüyordu. (Y. K. Karaosmanoğlu, HG, 147)

Zaten senin *ağzında bakla ıslanmaz*... (R. N. Güntekin, Ç, 29)

Bu durumların gevezelikle bir bağlantısı olmasa da gereksiz yere konuşmanın olumsuzluğuna bir işaret taşır.

Gevezelik, lakırdı olarak tabir edilen boş konuşmanın insan hayatında bir yeri vardır. Bazen az konuşan insanların bile gevezelik yapma ihtiyacı olabilir. Ayrıca, boş konuşmada sadece çok konuşanlar için değil dili yüzeysel kullananlar için de bir ipucu saklı olabilir: "Lakırdı, her ne kadar Dasein'ı otantik olmayan bir varoluş içine hapsetse de, aslında başka türlü bir konuşma biçimi olabileceğine de dikkat çekmektedir. Gündelik hayatın meşguliyeti içinde aslında birbirimizle hakiki biçimde hiç de konuşmadığımızın farkına varmak, gerçekten konuşmaya başlamak için ilk adımdır" (bk. Esenyel, 2012: 59).

Sözel bildirişimde hiçbir kişisel amaç güdülmeden, sırf iletişim olsun diye kurulan söylemler de vardır. B. Malinowski bu söylem türünü 'söz ortaklığı' veya 'sözel birliktelik' olarak adlandırmıştır (bk. Benveniste, 1995: 144-145). Bizce, Ö. Başkan'ın kullandığı 'sözde bildirişim' terimi belirtilen söylem türüne çok uygun gelmektedir. Çünkü aslında bir bildirişim gerçekleşir. Karşı tarafa yeni bir bilgi, soru, rica benzeri bir ileti olmasa da sözel bir iletişim söz konusudur. N. Uygur, 'salt konuşma' diye adlandırdığı sözde konuşmayı köken ve nitelik olarak laf kalabalığından ayırmaktadır: "Birbirlerine değdikleri, hatta karıştıkları yerler varsa da, bu konuşma türünü laf kalabalığı ile eşit tutmak bu türün asıl varlığını, insan yaşamasındaki köklü yerini görmemezlikten ileri gelir" (Uygur, 1994: 72).

Sözde bildirişimde söz toplumsal bir işlev üstlenir. Bu konuşma türünün bilgi alış verişi, duygu değerlendirmesi olmadığını belirten N. Uygur, onun temel özelliğini de şöyle betimlenmiştir: "Salt bir konuşmadır bunlar; bir konuşma olarak ortaya çıkmalarından gayrı bir varlıkları yoktur; amaçları, değerleri, anlamları görünmelerindedir… belki de asıl konuşma bunlardır (Uygur, 1994: 72). Burada 'asıl konuşma' ifadesi üzerinde biraz durmamız gerekmektedir. Araştırmacı, 'asıl' derken bu konuşma türünün insan-

lar arası iletişimin en eski çağlarına uzandığını, nedeni tam olarak belli olmayan korkulara dayanan, sık sık doğanın ürkütücü olaylarından ileri gelen o kuşatıcı yalnızlığa karşı insanlar arasında dayanışma sağlayan bir güç olduğunu belirtir: "Şöyle bir kıpırdanan nasıl kendine en yakın bir şeye değerse, yalnızlığından doğrulan insan da- deyim yerindeyse- diline dolanır, bu dille tutunur kendine, bu dille gider başkalarına. Salt konuşmalar sanki dilin insana en yakın katlarıdır." (Uygur, 1994: 78). Çocuklarda toplumsallaşmış dili inceleyen J. Piaget'nin betimlediği çocuk diyaloglarındaki karşılıklı monolog ve uygun bilgi kategorileri sözde bildirişimin çekirdekleri gibi düşünülebilir (bk. Piaget, 2011: 19- 27).

Her konuşma kendi işlevini yerine getirir, sözde bildirişim de insanlar arasında bağ kurar, insanın yalnızlık duygusunu gidermeye yardımcı olur. Aslında her türlü konuşmanın bir insan birliğini, birlikte- varoluşu koşul tuttuğunu belirten N. Uygur, sözde bildirişimin işlevini de bu yönde nitelemektedir: "İşte salt konuşmaların özelliği böylesine bir birlikteliği gerçekleştirmektir. Başarıları "biz"dir. Tek tek "ben"leri, zaman zaman içine yuvarlanır gibi oldukları yapayalnızlıktan çekip çıkaran birer kurtarıcıdır bunlar" (Uygur, 1994: 75).

Türkçede çoğunlukla görgü kurallarına bağlı olarak kullanılan çok sayıda nezaket ifadesi bulunmaktadır. Ör.: Sağlık durumuna ilişkin sorular (ör. "-Nasılsınız? -Teşekkürler, sizde ne var ne yok? –İyilik, sağlık."), hava durumuna bağlı gözlemler (ör. "-Havalar da serin gidiyor. –Eh, ne de olsa artık Kasım."), bir şeyler yapan kişiler arasında bağ kurma (ör. "-Kolay gelsin. –Sağ ol."), belli başlı törenlerde iyi dileklerde bulunma (ör. düğünde: "Allah bir yastıkta kocatsın", çocuk doğduğunda: "Allah analı babalı büyütsün", cenaze töreninde: "-Allah rahmet eylesin; başınız sağ olsun. –Dostlar sağ olsun") vb. Bu konuşmalar-

da genelde alışılmış sözcüklerin kalıplaşmış anlatımlarla yer aldığı görülür. Benzeri bildirişimde konuşma insiyatifi görünürde konuşan kişidedir. Ama o dinleyen kişinin bir beklentisini yerine getirdiği için konuşmaktadır ve konuşma da aslında o beklentinin yanıtıdır. Kalıplaşmış ve sıradan sözler bu durumda özel bir anlam kazanır. Başka biriyle iletişim kurmaya çalışan kişi bunun dışında da sözceler üretebilir (ör. "Affedersiniz, saatiniz kaç acaba?" "Ateşiniz var mı?"). Bazen iki kişi tanışsalar bile konuşacak söz bulamayabilirler. Gelen bir misafirle konuşma zorunluluğu hisseden ama söz bulamayan ev sahibinin "daha daha nasılsınız?" sorusu buna örnek olabilir. "Eğer iki kimse zaten tanışıyorlar da konuşacak fazla bir şey bulamıyorlarsa, o zaman gene bir 'sözde bildirişim' kalıbı içerisinde 'yuvarlak' laflarla zaman geçiştirilmeye çalışılmaktadır." (Başkan, 2003: 41). "Eski arkadaşlardan görüştüğünüz var mı?", "Ayşe Hanımlar hâlâ sizin apartmanda mı oturuyorlar?" türünden sözler ise bildirişimi sürdürme çabası olarak değerlendirilebilir. Çünkü soruyu soran kişi de, yanıtlayan kişi de bu bildirişimin bir nevi ritüel olduğunun farkındadır ve oyunu kurallarına göre oynar.

Sözde bildirişim, genelde insan zihnini zorlamaz. M. Kaplan, günlük konuşmada düşünmeden konuşmanın saçma olmamasını yüzyılların akıl ve deneylerinin sonucu olarak dile bağlar: "Fakat bu türlü konuşma herkesin yaptığı hareketleri şuursuzca yapmağa benzer. Hal hatır böyle sorulur, havadan, sudan böyle bahsedilir. Hatta günlük hayat meselelerinde konuşulan cümleler klişelere irca olunabilir. Şu halde günlük konuşma şuurun refakat etmediği bir gelenek sayılabilir." (Kaplan, 1999: 121)

Aslında burada dilin, sözde bildirişim işleviyle bir sözeylem türü oluşturduğu görülmektedir. Bu tür söylemler içerdikleri sözcüklerin anlamından öte, sözcenin işlevine ağırlık verir; bunlar, konuşan kişiye özgü bir düşünce ürü-

nü değildirler ve cevap kalıpları da dinleyen kişinin bireysel düşünce ürünü değildir. E. Benveniste, bildirişimde bulunan kişiler ve söz arasındaki ilişkiye değinirken şöyle yazmaktadır: "Burada durumu oluşturan yalnızca toplumsal ilişki ortamı ve bu kişiler arasındaki bireysel uyum olgusudur. Ama bu uyumu sağlayan sözdür ve durumu oluşturan ise sözcük alış verişi, olumlu birlikteliğe yol açan özel duygular, sıradan gevezeliği oluşturan söz değişimidir (Benveniste, 1995: 145).

Sözde bildirişimin dolaylı olarak işlev yaptığı farklı durumlar da vardır. E. Benveniste, çeşitli topluluklarda sözlü atışmalarda gerçekte söyleşim ve sözcelemin söz konusu olmadığını, Merinaların hain- teny adlı oyununun bunun en belirgin örneği olduğunu yazmaktadır: "Karşılıklı atışan kişilerden hiçbiri sözce üretmez; oyun karşılıklı olarak aktarılan atasözlerinden oluşur. Tartışma konusuna açık bir tek gönderim bile yoktur. Oyunculardan daha çok atasözü bilen, bu atasözlerini daha büyük bir beceriyle, daha alaycı ve hiç beklenmedik bir biçimde kullanan diğerini açmaza düşürür ve yener. Bu oyun yalnızca dış görünüşüyle bir söyleşime benzer" (Benveniste, 1995: 143). Türk halk edebiyatında da benzer özellikler bulunmaktadır.

Türkçede sözde bildirişimi tanımlayan sözcük ve deyimler vardır. Ör.: *Havadan sudan / dereden tepeden konuşmak* 'gelişigüzel konuşmak', *laf olsun diye* 'belli amaç gözetmeyerek', *iki çift laf etmek, laflamak, iki lafın belini kırmak/bükmek* 'gelişigüzel sohbet etmek', *havacıva* 'değer ve önemi olmayan, boş' vb. *Hava, su, dere, tepe* doğa bildirimi sözcüklerdir. Herkes için ortak olan, her kese eşit görülen kavramlar üzerine konuşma, bildirişimdeki tarafsızlığı da belirtmekle her bireye konuşma hakkının tanındığı bir ortamı sergilemektedir. Ama *hava* sözcüğünün taşıdığı 'anlamsız, boş durum, davranış, söz' yan anlamı da sözde bildirişimi tanımlamak için uygun bir zemin oluşturmaktadır. Ör.: *ha-*

vaya söylemek 'boşuna, sonuçsuz konuşmak', *havaya gitmek* 'hiçbir şeye yaramamak, boşa gitmek', *havadan sözler* 'boş, değersiz sözler' vb.

Beraberliklerinin geri kalan süresinde, *havadan sudan* konuşuldu. (T. Buğra, O, 80)

O gece çağırdı bacanağını, evde yemek yiyip *havadan sudan* konuştular. (E. Işınsu, C, 90)

"Hangi mezarlığa?" diye sordu bana, ama *laf olsun diye.* (O. Pamuk, BAK, 109)

Eh biz de oturur, *iki laf ederiz.* (E. Işınsu, KD, 21)

Fakat bazen dinleyen kişinin bakış açısı ön plana geçer; konuşulan sözlerin "boş" olduğu vurgulanır:

Kendisini dinlemiş, tetkik etmiş bir kadın olduğundan bahs ediyordu; ne *boş* söz!..(H. Z. Uşaklıgil, AM, 153)

Ona böyle dinletilen *hiçler* mufrit bir te'sir kesb ediyordu.(H. Z. Uşaklıgil, AM, 192)

Görüldüğü üzere, 'boş' diye tabir edilen konuşmalar aslında çoğu zaman boş değildir ve önemli bildirişim işlevi taşır. Boş konuşmanın bir söz olgusu olarak araştırılması dilin bildirişimdeki işlevlerinin öğrenilmesinde birçok karanlık noktaya da ışık tutabilir.

10

DOLDURMA SÖZLER

"Efendime söyleyeyim…"

Konuşma dilinin en açık özelliklerinden biri, söylemin o anda doğmasıdır. Konuşan kişi düşüncelerini çoğunlukla kendisi de fark etmeden, ayrı bir çaba harcamadan anlamsal, sözdizimsel, edimsel kurallara uygun bir biçimde söze döker. Sözcükler söyleme bağlı doğal bir sırayla sözceyi oluşturur. "Bazen kelime aranmadan bulunur ve kendiliğinden cümle içindeki yerini alır. Bir çırpıda aydınlatıverir düşünceyi. Pırıl pırıldır artık düşünce. ... çünkü kelime düşüncenin kapsadığı ya da değindiği her şeye ortaktır. Düşüncenin yerine geçer, düşüncenin bütün çekiciliği, bütün büyüsü artık kelimenindir" (Vendryes, 2001: 32).

Ama bu, her zaman mümkün olmayabilir. Biz burada dilin düşünceyi tam olarak ifade edemediği yönündeki düşünceleri, edebiyatta bu yönde olan kuramsal görüşleri değil, konuşma sırasında söylemek istediğimiz şeyi söyleyememe durumunu, söz sırasındaki tıkanmayı kastediyoruz. V. B. Kaşkin, "Bildirişim Teorisinin Temelleri" isimli çalışmasında şair O. E. Mandel'ştam'ın "Söylemek istediğim sözcüğü unuttum: Kör kırlangıç gölgelerin sarayına geri dönecektir..." dizelerini yorumlayarak şöyle yazmaktadır: "Ne kadar böyle kırlangıç amacına kadar uçamamıştır, ne kadarı "gölgelerin sarayındaki" yuvalarını terk edememiştir; yaşamda ve iletişimde ne kadar kesin ifade edilmemiş söylem, dile getirilmemiş fikirler arkamızca sürüklenmektedir (Kaşkin, 2007: 164). (O. Mandelştam'ın şiirinden bu alıntıyı L.S. Vygotsky'nin çalışmasında da görmekteyiz. Alıntı İngilizceden Türkçeye çeviride şu şekildedir: "Söylemek istediğim sözcüğü unuttum ve düşüncem biçiminden soyunmuş olarak gölgeler ülkesine geri dönüyor". Bk. Vygotsky, 1998: 171).

Bazen bir şey anlatılırken gerekli sözcük insanın aklına gelmez. Kavram, insanın zihninde canlanır da onu ifade eden, "dilinin ucunda" olan sözcük bir türlü akla gelmez. Bu durumda konuşan kişi sesi aracılığıyla, belli sözlerle

zaman kazanmaya, o arayı doldurmaya çalışır. Bu dil araçları, taşıdıkları işlevden dolayı 'doldurma sözler' olarak adlandırılır. Ruhdilbiliminde 'embolophrasia' terimi ile adlandırılan bu durum konuşma sırasında sözcük tıkanması ile ilgilidir.

Doldurma sözler, konuşma sırasında bildiriye eklenen fakat ona bir anlam katkısı bulunmayan dil öğeleridir. D. Aksan, doldurma sözleri şöyle tanımlamaktadır: "Genellikle konuşulan dilde bir şeyi anımsatmak üzere zaman kazanma, söyleneni pekiştirip kesinleştirme gibi amaçlarla, konuşan kimsenin kullandığı, çoğu kez gereksiz olan sözcüklere ve anlatım kalıplarına doldurma sözler adını veriyoruz" (Aksan, 2000: 199). Doldurma sözlerin dilde eski zamanlardan beri var olduğunu Divanu Lugat-it- Türk'ten izleyebiliriz. M. Kaşgarlı, 'aşağılık, kötü' olarak anlamlandırdığı ve Oğuzca olduğunu belirttiği *kündi* sözcüğünü açıklarken şöyle yazmaktadır: "Bazı kere bu kelime sözün arkası akla gelmediği sırada, söz yardımı olmak üzere kullanılır" (DLT, I, 419). Türkçede *zımbırtı* sözcüğünün de anlamlarından biri, 'adı hatırlanmayan veya söylenilmek istenmeyen ufak ve değersiz bir şeyi anlatmak'tır.

Doldurma sözler, ses, sözcük, sözcük birleşimi biçiminde olabilir. Önce sese dayanan doldurma özelliğini gözden geçirelim.

Konuşma sırasında, söylenen sözcüklerin anlam içeriği belirli sessel özelliklerle aktarılır. "Bunlardan ses tonu, duraksama, hızlanma, yineleme vb. gibi noktalar, aktarılan bildirinin bir parçası olarak görünmedikleri halde, kendi paylarına bazı anlamlar taşıyabilmektedirler" (Başkan, 2003: 44). Bildirişimde kişinin iletmek istediği gönderge sesin tonuyla bir renk kazanır. Bir 'merhaba' demenin binlerce tarzı vardır (bk. Vvedenskaya, Pavlova, Kaşayeva, 2003: 144). Konuşma dilini yazı dilinden ayıran başlıca etken-

lerden biri de, ses tonudur. Ses tonu, konuşmanın tekrarsızlığını oluşturur, onu bireyselleştirir, içeriğine zenginlik katar. Bu açıdan bildirişimin başarılı olmasında sesin çok önemli bir ayrıcalığı vardır. Ama tüm özelliklerinin yanı sıra ses ve ses birleşimleri (ör. *aa, ee, mmm* vb.) konuşmaya özel bir anlam eklemeden katılır. Konuşmaya sesle yapılan ekleme (Lat. *Haesito* 'hezitasyon'- takılmak), aslında söz tıkanıklığını ifade ederken konuşan kişinin karakter özelliği, duygu durumu, konuya ilişkin tutumu hakkında da bir fikir oluşturabilir. Türkçede sese dayalı bildirim araçlarından *e, ee* sıkça kullanılmaktadır. Ör.:

- *Te te te teşekkür* ederim…

- Şimdi sana yarım bardak iksir içireceğim.

- *Ey y y y y*…(H. R. Gürpınar, ÖBK, 16)

Fakat doldurma sözlerden bahsederken ilk akla gelen birim, sözcüklerdir. Aslında, söylem belirleyicileri olarak nitelendirilen bu sözcüklerin (ör. *işte, şey, ya, hani, yani* vb.) her birinin dilde bir anlamı vardır. Fakat konuşma sırasında sıkça, gerekli gereksiz kullanılırken kendi kavramlarından koparak anlam yükünü kaybederler. Bu durumda kökünden koparılarak ayrılan bitki gibi, soluklaşırlar. Bu solukluk doğal olarak konuşmaya da yansır.

D. Aksan, Türkçede *şey, efendime söyleyeyim* (hatta yalnızca *efendim*), *sonra, sonracığıma, anladın mı?, tamam mı?, …var ya, yok mu* sözlerinin doldurma amaçlı olarak kullanılabildiğini belirtmektedir (bk. Aksan, 2000: 199- 200). *Ya, hani* sözcükleri de konuşma dilinde sık sık olarak kullanılan doldurma sözlerden sayılabilir. Bölgesel olarak *hazar, zaar* gibi sözcüklere de rastlamak mümkündür. Şey, bu anlamda dilde en çok kullanılan sözcük sayılabilir. Arapça kökenli olan bu sözcük, Türkçe Sözlük'te 'belirsiz bir anlamda madde, eşya, söz, olay, iş, durum vb.nin adı yerine

kullanılır; nesne, madde' şeklinde açıklanmış, doldurma anlamına değinilmemiştir. Örneklere baktığımızda, bu sözcüğün bildirişim işlevinin çok daha geniş olduğunu görebiliriz:

Konuşan kişi, hatırlamak istediği sözcüğü bulamadığı zaman şey sözcüğünü kullanabilir. Ör.:

Hadi fabrika neyse; açardım bir süt- yoğurt *şeyi*, işletmesi… (A. Ağaoğlu, FİG, 233)

Fakat *şey*, kişinin hatırlayıp da kullanmak istemediği sözcüğün de yerini alabilir. Bu durumda sözcük örtmece olarak metinde yer alabilir:

O *şey* işi yüzünden mahkemede *şey* edilip işinden *şey* yapılınca, amcam da partiye gidip, "Ben bunca yıl bu partinin *her şeyine şey* yaptım, şimdi bana bir iş yapın!" demiş. (A. Nesin, MİN, 29)

Kendisiyle ilgili olumsuz bir niteleme yapmak istemeyen kişi de *şey* sözcüğünün gölgesine sığınır:

Ben o kadar *şey* miyim, bu dağlık, susuz arazide pirinç yetişmeyeceğini bilmez miyim? (A. Nesin, MİN, 107)

Biz büsbütün *şey* miyiz? Senin kadar aklımız yok mu? (A. Nesin, MİN, 107)

Konuşan kişi, bir fikri açıklamaya çalışırken sanki zaman kazanmak için kısa bir ara verir, bu boşluğu da *şey* sözcüğü ile doldurur:

Hayır, yani Mehmet'le bir gün buluşacağımızı biliyordum artık.. *şey*.. şu çağrı. Yani Mehmet demişti ki, zamanı geldiği zaman Hazreti Mevlana seni çağırır, bir gün hiç aklında yokken, kendini Konya yolunda bulursun !.. (E. Işınsu, C, 395)

Konuşan kişi, fikir belirtirken çekingen tavrını bu sözcüğü kullanarak ortaya koyabilir:

Bitkin ve usulca:

-Babam.. dedi.. *şey*.. efendim, beni evden kovdu. (E. Işınsu, C, 177)

Şey, ben, söylediklerim için özür dilerim, hepinizden özür dilerim. (E. Işınsu, C, 358)

Şey, ben de gideyim mi Esma Ablam'la? (S. Çokum, AB, 298)

Bu durumda hani sözcüğü de bildirime katılabilir:

Şey, *hani* sen demiştin ki, *hani* o gün, *şey*… (E. Işınsu, KD, 64)

Sözcük, söyleşimde dinleyen kişinin konuya ilişkin itirazına katkıda bulunabilir:

Şey.. ama o, öğretmen nihayeti. (E. Işınsu, C, 139)

Bildirişimde zaman kazanmayı amaçlayan ve sözcelemede bir nevi bağlayıcı işlevini yerine getiren *efendime söyleyeyim*, *efendim* sözleri de doldurma söz niteliği taşır. Şey sözcüğüne oranla bu sözlerin yazı dili normlarına daha yakın olduğu söylenebilir. *Velhasıl* sözcüğü de bunlara eklenebilir.

Konuşma dilinde bazı ünlem, seslenme, nezaket vb. bildiren sözlerin de belli bir amaç gütmeden sık kullanılması onları doldurma söze dönüştürebilir. Muhtemelen 'Allahını seversen' sözünün kısaltılmış biçimi olan *allasen* ifadesi bu duruma bir örnek olabilir:

Ah efendimli bir yağmurlu inceden Kızkulesi

Bir ben miyim *allasen* çarşılarla uğraşan (C. Süreya, SS, 41)

Ferit *allasen*, hoş bir şeyler anlat, çok sinirliyim. (E. Işınsu, KD, 121)

Ona para mı dayanır *allaseniz*, dedi Semra. (E. Işınsu, KD, 147)

Adamın gözünü alıyor, şaşırtıyor yahu. Yeter *allasen!* (A. Ağaoğlu, FİG, 126)

Al *allasen*. Öyle vakti. Acıkmışındır…(A. Ağaoğlu, FİG, 163)

Git hadi, git *allasen*…(A. Ağaoğlu, FİG, 232)

Ulan sözcüğü ise farklı ses biçimleriyle gerekli gereksiz kullanımıyla teklifsiz konuşmaların vazgeçilmez bir ögesi olmuştur:

Söylesene *ulan* kızı nereye sakladın? (H. R. Gürpınar, ÖBK, 96)

Ülen Karaoğlan, bir sen, bir de kavalım vardı. (Halikarnas Balıkçısı, EDBBÇ, 57)

Len, ne kötü zamana rastladı be! (A. Ağaoğlu, FİG, 122)

Geleneksel dilbilim değerlendirmelerine göre, gereksizce kullanılan doldurma sözler, dili kirletir ve dilin bu "asalak" sözlerden (tanımlama için bk. Rozental', 1974: 86) arındırılması gerekir. Elbette, doldurma sözlerle yüklenmiş bir konuşma güzel olmadığı gibi, bir de norm dışı sayılır, konuşmanın algılanmasını da zorlaştırabilir. Fakat onlar bildirişimde çoğu zaman bir gösterge işlevini yerine getirir; sadece bir zaman boşluğunu doldurmanın ötesinde konuşan kişinin duygusal durumunun bir göstergesi olabilir, konuşmanın devamı niteliği taşıyabilir. Ayrıca, söyleşimde tamamen düzgün bir biçimde, yazı normlarına göre kurulmuş söz canlılığını kaybeder, yapay bir etki oluşturur, sıkıcı ve hatta yorucu olabilir (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007: 154). Yazın dilinde karakterlerin konuşma niteliğini ortaya koyma amacı ile yazarlar doldurma sözlere başvurabilirler.

Doldurma sözlerin kullanımı, belli bir ölçüde konuşan kişinin kültür ve eğitim düzeyi ile bağlantılı olabilir. Söz varlığı zengin olmayan kişiler konuşma sırasında sık sık doldurma sözlere başvururlar. Konuşmaya 'evet' diye başlamak, 'yani', 'işte', 'anladın mı?' (ya da kibar olarak 'anlatabildim mi?), 'aynen' diye devam etmek, 'işte, öyle'

diye yuvarlamak birçok kişinin alışkanlık haline getirdiği konuşma biçimidir. D. Aksan, özellikle sözvarlığı dar ve kültür düzeyi sınırlı kimselerde doldurma sözlere daha sık rastlandığını, yerli yersiz söylenen *anladın mı?, tamam mı?* sözlerinin de bu sıradan sayılabileceğini belirterek şöyle yazmaktadır: "Son zamanlarda sık rastlanan ve özellikle gençlerin dilinde görülen, ancak bir anlaşmanın kesinleşip kesinleşmediğini öğrenmeye yönelmeyen *tamam mı?* ilginç kullanım örnekleri vermektedir: 'Sokağa çıkıyordum, kapıyı çalıp bana geldi, tamam mı?', 'Ben durakta bekliyordum, tamam mı?' gibi." (Aksan, 2000: 199). Bu durumda doldurma sözün bildirişime gerçekten hiçbir şey katmadığı, tam tersi konuşmaya ağırlık getirdiği görülür. Ruhdilbilimsel açıdan kullanımın tuhaf yanı ise konuşan kişinin sanki kendisini karşı tarafa bağımlı olarak görmesi, sürekli onun onayına ihtiyacı olduğu izlenimini dile taşımasıdır. Gereksizce kullanılan 'affedersin / affedersiniz' ifadesi de sürekli bir özür dileme ile konuşan kişiyi sanki suçlu, hatalı pozisyonuna düşürür. Karşıdaki kişiye karşı belirli bir söz tepkisi yerine onaylama (belki de baştan savma) nitelikli 'aynen' sözcüğünün de sık sık kullanılması dinleyen kişinin söz varlığının kısıtlılığına işaret ettiği gibi, onun konuşmayı önemsemediğinin de bir göstergesi olabilir.

Bazen konuşma dilinde belli bir sözcük veya ifade dile "takılır". Konuşucu istese de istemese de aynı sözü tekrarlayıp durur. Konuşurken gereksiz yere sık sık tekrarlanan söz, dilde *persenk, lakırdının persengi, dil pelesengi* olarak adlandırılır. Bu durumda doldurma söz bireysel de olabilir. Örnek olarak, *evlere şenlik,* beğenilmeyen, olumsuz karşılanan bir durum, bir davranış karşısında alay yollu söylenen bir deyimdir. Ama birisinin dilinde doldurma söze dönüşebilir:

Lisede bir arkadaşım vardı, ikide bir: "Bugün bir kadın gördüm Nur, *evlere şenlik*. Bugün şu, şu oldu, *evlere şenlik*" derdi. (E. Işınsu, KD, 14)

Görüldüğü üzere, doldurma sözler konuşma dilinde konuşan ve dinleyen kişinin başvurabileceği dil birimi olarak dilin de bir gerçeğidir.

11

SESSİZLİK

"Nice insanlar vardır ki, sükutlarının arkasında uçsuz bucaksız bir fikir deryası dalgalanır."

Mehmet Kaplan

Bireyin toplumla olan ilişkilerinin düzenlenmesinde konuşulan dil en önemli öğelerden biri sayılır. "Düşünme, iş görme, geçmişi değerlendirme, şimdiyi düzenleme, geleceği hazırlıkla bekleyip yoğurma, bu amaçla anlaşıp dayanışma gibi var olmanın en belli başlı işlemleri konuşma ile, konuşmalarla kurulur, gerçekleşebilir, yetkinleşir" (Uygur, 1994: 157).

Ne var ki, insan yaşamı için kıyaslanamayacak kadar büyük bir öneme sahip olan konuşma, bazen olumsuz olarak değerlendirilir. Bu durum doğal olarak dile de yansır. Daha önce de belirtildiği üzere, dilde bazı sözcük ve deyimler çok veya yersiz konuşmayı eleştirici bir nitelik taşır. "Söz gümüşse sükut altındır", "bülbülün çektiği dili belasıdır" gibi atasözleri de konuşmaya olumsuz bir yaklaşım göstergeleridir.

Dilde çok konuşmaya teşvik veya övgü bildirimiyle de pek karşılaşmıyoruz. Bazen sanki konuşmanın tüm öneminin göz ardı edildiği izlenimi oluşur. Konuşmaya karşılık, susma ilginç bir şekilde öne çıkar. Konuşma değil de susmanın bir yücelik sayıldığı görülür. M. Heidegger'in dil (konuşma) ve sessizlik ilişkisine bakışı ilgi çekicidir: "Dil sessizliğin sesi olarak konuşur. Dil, insanın duymasına sükutun sesi olarak ses verebilmek için insanın konuşmasına ihtiyaç duyar ve onu kullanır. İnsanın konuşması, sessizliğin çağrısının yeniden seslendirilmesidir." (alıntı için bk. Arlı Çil, 2012: 74)

Birçok kültürün başköşesinde yer alan susma, bazı din ve ahlak görüşlerinde de temel özellik sayılmıştır (daha geniş bilgi için bk. Uygur, 1994: 160- 165; aynı zamanda bk. Vendryes, 2001: 36-37).

Gerçekten susma nedir? Kendi işlevleriyle konuşmanın tam karşısına mı yer alır? İnsan zihni susmayı ve konuşmanın kesilmesiyle oluşan sessizliği nasıl değerlen-

dirir ve kendi değerlendirmelerini dile nasıl yansıtır? Bu bölümde belirtilen sorular üzerinde durulacak, 'susma' ve ona bağlı olan 'sessizlik' kavramları dil verileri temelinde ele alınacaktır (ayrıca bk. Hacızade, 2011b: 1-10).

Bildirişimde konuşmayı dinlemenin genel olarak iki türü belirtilir. Bunlardan biri, ilgili bir şekilde susmadır. Bu, sessizce, konuşan kişinin lafını bölmeden dinleme becerisidir. İlk bakışta tepkisizlik gibi görünen böyle bir sessizlik pasiflik şeklinde değerlendirilebilir. Oysa susma, bildirişimde bulunan kişilerin karakter özelliklerine, konuya ve ortama bağlı olarak önemli fiziksel ve ruhsal gerginlik gerektirebilir. Ayrıca, susarak ve tepki göstermeden dinleme her zaman yerinde olmayabilir ve yanlış algılanabilir. Bazı kişiler dinleyicinin konuya sözleriyle, sözel olmayan tepkileriyle (jest ve mimiklerle) katılımını bekler.

Konuşan kişi de belli nedenlerle konuşmasına ara vererek sessizliğe neden olabilir. Konuşma sırasında verilen ara (Lat. pausa) sessizlik oluşturur. Bu açıdan bildirişim sürecinin önemli bir kısmının sessizlikle geçtiği söylenebilir. Aralar anlamsız ve anlamlı olabilir. Dile getirilecek bir fikrin olmamasından doğan anlamsız aralar işlevsellik taşımaz ve konuşma sürecini uzatmaktan başka bir şeye yaramaz. Buna karşın, anlamlı aralar, konuşmanın çok önemli bir unsuru gibi belli bir konuya ilişkin düşüncelerin toparlanmasına yardımcı olur. Konuşan kişi ara sürecinde kendi düşüncelerini daha açık ve net biçimlendirme zamanı kazanır. Sessizlikle geçen ara aynı zamanda konuşan kişinin his ve duygularını da ifade edebilir.

Türkçe Sözlük'e göre *susma*, 'susmak işi'dir. *Susmak* sözcüğü ise şöyle açıklanmıştır: '1. Konuşmasını kesmek veya konuşmaktan kaçınmak; 2. Ses veya gürültüyü kesmek, ses ve gürültü yapmamak; 3. mec. etkisini göstermemek, tepki göstermemek'.

Ruhdilbilimsel çalışmalarda *susma,* sosyal iletişimin konuşmayla ilişkili, özgün ve çok anlamlı bir işlevi olarak değerlendirilir (bk. Kovşikov, Gluhov, 2007: 151). Araştırdığımızda konuşmanın bilerek kesilmesinin tek bir amaca hizmet etmediğini görürüz. Çeşitli anlam ayrıntılarıyla *susma,* konuşmanın ileteceği bilgiyi farklı bir anlatımsallıkla harmanlayarak sunar. Dolayısıyla *susma,* bazı durumlarda konuşmanın işlevini yüklenebilir. Bu durumda o, bağlam içerisindeki yerine göre değerlendirilir, dolayısıyla olumlu veya olumsuz diye ayrılmaz. Bildirişim sürecinde ortaya çıkan susmanın işlevsel özelliklerini şöyle özetleyebiliriz: Susma, etik bir davranışı sergileyebilir ("büyükler konuşurken küçükler susar"), söylenenleri kabul etme anlamına gelebilir ("sükut ikrardan gelir"), edimsellik amacı taşıyabilir ("söz gümüşse sükut altındır"), belli bir bilgiyi saklamayı hedefler, itiraz, tedirginlik belirtisi olabilir. Bazen bilerek susulur ("nasıl olsa anlamazlar; konuşmaya değmez"). Duygu yoğunluğu da konuşmayı engelleyebilir (*nutku tutulmak* 'korkudan, şaşkınlıktan ve öfkeden konuşamaz olmak'). Bazen de sadece ne cevap vereceğini bilmeme susmanın nedeni olur ("sözün bittiği yer", *söz bulamamak*). Konuşmanın bir bölümünün özellikle dikkat çekmesi için de uzunca bir ara verilebilir. Sayısı daha da artırılabilecek bu özelliklerden bazılarına örnekler verelim:

Bihter bu tesahübün altında gizlenen hased hissini bekliyormuşçasına gözlerini indirerek *sükut etdi.* (H. Z. Uşaklıgil, AM, 24)

Bir şey söylemek istiyordum. Fakat Sör Süperiyör gibi benim de *dilim tutulmuştu.* (R. N. Güntekin, Ç, 26)

Bu teklif karşısında ne söyleyeceğimi bilmeyerek *susuyordum.* (R. N. Güntekin, Ç, 160)

O zaman bütün gayretlerinin boşa gittiğini gören Beatris ellerini dizlerinin üzerinde kenetleyerek mahzun mahzun *susmak* zorunda kalırdı. (H. Taner, KSA, 48)

Bir sıraya yan yana oturduk mu *susuşuyoruz*. Bir taş gelip boğazımıza duruyor. (A. İlhan, ZBB, 93)

Bir zaman *susuyor*. Kavgacı bir susuş bu. (A. İlhan, ZBB, 248)

Susma özellikleri özel deyimlerle daha canlı hale getirilebilir:

Biraz evvel kendisini Feride ile görüştürmemi sabırsızlıkla istediği halde şimdi karşımda *put kesilmesine* ne mana vermeliydi? (R. N. Güntekin, Ç, 110)

Sabahtan akşama kadar durmadan söylenen geveze Çalıkuşu *dut yemiş bülbüle dönmüştü*. (R. N. Güntekin, Ç, 251)

Belli etmiyordu ama Kara Mustafanın da *ağzını bıçak açmıyordu* aslında. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 118)

Yolda bir kere daha denedi. *Taşta ses var elulağında yok*. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 180)

Kızlar *sus pus oturuyorlardı*. (A. Kulin, AA, 45)

Konuşması beklenen kişinin susması bazen şaka anlamlı deyimler kullanılarak eleştirilir, konuşması gerektiği belirtilir:

Kız sana lakırdı soruyorlar, cevap versene... *dilini sıçan mı yedi*? (H. R. Gürpınar, ÖBK, 98)

Öyle değil mi Şehnaz Hanım? *Ağzını açmaya tövbe mi ettin*? (Güntekin, 1999: 248)

Geldiğinde eyi kötü konuşuyordun, şimdi neden *dut yedin* delikanlı oğul? (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 167)

Konuşmayı keserek susma yazıda da belirtilebilir. Üç nokta işareti (...) bunun en yaygın araçlarından biridir. Okurun hayal gücüne hitabeden bu tür anlatım bazen çok etkili olabilir.

Tüm belirtilenlere dayanarak susmanın konuşma eyleminin karşısında değil yanında yer aldığı, belli durumlarda ona yardımcı görevini üstlendiği söylenebilir. Fakat susma konuşmanın taşıdığı tüm işlevi yerine getiremez. İletişimde dil dışı araçları inceleyen G. V. Kolşanskiy'nin de belirttiği gibi: "İletişimde tüm dil dışı faktörler yardımcı, dil ise temel rol oynar; ayrıca dilin bildiriyi iletmek için her zaman kendi araçlarını kullanma olasılığı vardır" (Kolşanskiy, 2008: 6).

Konuşmayı insan olmanın koşulu şeklinde niteleyen N. Uygur şöyle yazmaktadır: "Toptan *susma* kadar insanın yaşamasına aykırı düşen bir davranış tasarlanamaz. Toptan susalım, toptan yok oluruz. Tüm *susmak* yıkımdır insan için. Baştanbaşa susulan bir yeryüzünde yaşama kötürümleşir, yaşama diye bir şey kalmaz ortada" (Uygur, 1994: 157). Ö. Başkan da insanoğlunun doğuştan gelen bir 'dil yetkinliği'ne sahip olduğunu, insanın konuşmasının değil de, konuşmamasının kural dışı olduğunu yazmaktadır (Başkan, 2003: 88). Belki bundan dolayı dil, susmadan öte, susmayla ortaya çıkan sessizlik durumunu olumsuz renklerle çizer. Konuyu anlamsal- bilişsel bir bakış açısıyla gözden geçirelim.

Konuşulan dilde konuşan kişi ve dinleyen kişi / kişiler olarak iki taraf vardır. Bu taraflar arasındaki araç ise dildir. Dil; bilgi, düşünce, istek ve duyguyu bildiri olarak bir taraftan diğer tarafa iletirken iki karşı taraf arasında bağlantı kurar, bildirişim (communication) işlevini yerine getirir. Bağlantıyı kurarken dil bir *aracı*'dır. Aracılık işlevi T. Kasatkina tarafından önemle ele alınmıştır. O, dilin aracı'lık işlevine olan yapısalcı yaklaşımı irdeler. Bu yaklaşım, sözcüklerin konuşan kişinin iradesiyle öncelenmiş olan anlamına vurgu yaparken aracı'nın özellikle *iletici* rolünü soyutlaştırır. Kasatkina'nın bu yaklaşımı eleştirme nedeni de buna dayanmaktadır. Eleştirmene göre *aracı*,

basit bir *iletici* değildir. İletici, bilgiyi bildirişme ediminin bir katılımcısından diğerine ve geri götürür. Bu arada o hiç hesaba katılmayabilir, kendisi nasıl bir bilgi taşıdığını bilmeyebilir. Oysa *aracı*, tarafların başvurduğu biridir; o olmadan bağlantı imkansızdır. Aracı'da taraflarda olmayan, onları bağlayacak bir şey vardır (bk. Kasatkina, 2004: 44). T. Kasatkina, bizim konumuz açısından da önemli olan bir sonuca varır: "Bağlantıya giren tarafların gerçekliği, varlığı SÖZ'le onaylanabilir, SÖZ gerçekleşmezse taraflar ilişkide kaybolur" (Kasatkina, 2004: 44).

Aracı'nın bulunmadığı bir ortamın, yani sessizlik durumunun insanları neden tedirgin ettiği belli oluyor: Toplumsal bir varlık olan insanın tek başına var olma korkusudur bu.

Sessizlik kavramını bilişsel açıdan ele aldığımızda olumsuz yaklaşım apaçık bir şekilde kendisini belli eder.

Genel olarak kavramlar hakkında ilk bilgiye sözlük aracılığıyla ulaşabiliriz. Sözlük (burada bir dilin açıklamalı sözlüğü kastediliyor- N. H.), sözcüğün taşıdığı başlıca anlamları sıralar. Bu anlamlar bizi kavrama götüren anahtarlar gibidir (*kavram- anlam* ilişkisiyle ilgili bk. Aksan, 1998: 149- 152; 159- 170; 2003: 101- 116). Türkçe Sözlük'te *sessizlik* sözcüğünün iki anlamı yer almaktadır: '1. Sessiz olma durumu; 2. Ortalıkta gürültü olmama durumu, sükut'. Her iki anlamda da sözcüğün bir durumla ilgili olduğu görülür. *Ses* diye adlandırılan bir eylem isminin (kulağın duyabildiği titreşim, 'ciğerlerden gelen havanın ses yolunda yaptığı titreşim') türevi olan *sessizlik* sözcüğü, kökteki anlamla olan bağlarını koparmamıştır. Sesin olmayışı, sessiz bulunma durumu bir taraftan doğayla, diğer taraftan insanlarla olan bağın kesildiğini gösterir. Ör.:

Yusuf Efendi, -Ne diyorsunuz ağalar? ...dedi. *Ses yok*... (A. Nesin, MİN, 21)

Korkutucu olan şey bütün bu inanılmaz eşya çokluğunun içine gömüldüğü *sessizlikti.* (O. Pamuk, BAK, 343)

Sessizliği niteleyen sözcükler de genelde olumsuzluk kavramını pekiştirirler. Ör.:

Yemek ağır bir *sükut* ile bitdi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 34)

Ve korkunç bir *sessizliktir* sardı ortalığı aniden… (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 205)

Aralarına düşen *sessizlik* ağır ve sıkıcıydı. (E. Işınsu, C, 40)

Sessizlik durumunu nitelendirmek için dilde deyimler ve özel kalıp ifadeler bulunmaktadır. Bazı örneklere göz atalım.

Sınıfa derin bir *sükut çökmüştü,* sinek uçsa işitilecekti. (R. N. Güntekin, Ç, 259)

Bir süre çıt çıkmadı. Bir çınar yaprağı yere düşse kopuşu da, havada salınışı da, yere düşüşü de duyulabilirdi. (M. N. Sepetçioğlu, BAGG, 100)

Salonda *tıs yok*. Sinek uçsa kanat sesi duyulacak. (A. Nesin, MİN, 158)

Bir sözcüğün, bildirimi bulunduğu kavram dünyasını öğrenmek için o sözcüğün bağlantı kurduğu diğer sözcükler çok önemlidir. Bilindiği üzere sözcükler rastgele değil, belli dil ve anlam kurallarıyla bir araya gelebilir. Sözcüğün tümce içerisinde oluşturabildiği birleşimler birer ipucu olarak bizi onun kavram dünyasına götürür. Bu açıdan aktarmalar, kavram araştırmasında çok önemli bulgular sağlamaktadır. G. Lakoff ve Johnson'ın ortaya attıkları aktarma kuramı konuya farklı bir boyut kazandırmış, araştırma yönlerini etkilemiştir (bk. Lakoff, Johnson, 1980). Bir durum olan *sessizlik* kavramını bu kuram ışığında gözden geçirelim.

'Sessizlik bir süreçtir':

Kadının *sükutu*, biz kanepeye oturduktan sonra da devam etti. (R. N. Güntekin, Ç, 110)

İki kadının arasında beş dakikadan beri devam eden *sükut* bu sıcak havanın kasvetine başka bir ağırlık ilave ediyor gibiydi. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 159)

Bütün bu *sessizlik* boyunca tek işittiğim şey, hızla atan kalbimin gümbürtüsüydü. (O. Pamuk, BAK, 387)

Bazen bu sürecin uzunluğu ve kısalığı önem arz ettiği için vurgulanır:

Uzun, sancılı bir *sessizlik* oldu. (O. Pamuk, BAK, 134)

Çocukluğumda işittiğim bir Süryani masalındaki ölümle karşılaşan ihtiyar adamın yaptığı gibi, sonsuzluk kadar süren kısacık bir süre *sessizliğe* gömüldü. (O. Pamuk, BAK, 180)

Sürecin uzaması boyutu etkiler; sessizlik büyür:

Bir nevi bekleyişe benzeyen *sessizlik* yeniden sonsuz yapraklı ağacıyla büyüyor, hepsini örtüyordu. (A. H. Tanpınar, H, 139)

Sükut uzuyor, büyüyor.. yedi başlı canavarın pençesi gibi kavrıyor gençleri, tırnaklarını canlarının en içine batırıyor. (E. Işınsu, C, 271)

Sessizlik çöker, sarar:

Ortalığa gök gürültüsünden sonraki sıkıntılı *sessizlik* çöktü. (S. Çokum, AB, 110)

Divan Meydanı'na girer girmez derin bir *sessizlik* sardı her yeri. (O. Pamuk, BAK, 258)

Çökmek sözcüğü 'inerek kaplamak' anlamıyla, *sarmak* sözcüğü ise 'çevrelemek, dolayında yer almak, kuşatmak; yayılıp etkisi altına almak, kaplamak' gibi anlamlarıyla *sis* imgesini çağrıştırmaktadır. Bu durumda '*sessizlik sistir*' aktarmasının söz konusu olduğu söylenebilir. İnsanın etraf

çevreyle ilişkisini engelleyen *sis*, olumsuz bir imge izlenimini oluşturur.

Sessizliğe gömülmek ve dalmak mümkündür:

Söğüt yeniden *sessizliğe* gömüldü. (S. Çokum, AB, 201)

Ara sıra odun taşıyan bir kadın veya başıboş dolanan bir köpek, Söğüt'ün *sessizliği* içine dalıyor, sonra o da kayboluyordu. (S. Çokum, AB, 75)

'Yok olmak, kaybolmak, görünmez olmak; bir şeyin derinliğine inmek' anlamlarıyla *gömülmek* ve 'suyun içine bütünüyle ve hızla girmek; bir yerin içine girmek' anlamlarıyla *dalmak* sözcüklerinin su kavramı ile bir bağlantısı vardır. Bundan yola çıkarak '*sessizlik sudur*' aktarması onarılabilir. '*Sessizlik sudur*' aktarmasında suyun insanı içine alabilecek, yok edebilecek gücü ön plana çıkar. Dilde sıkça görülen *derin sessizlik* birleşimindeki *derin* nitelendirmesinin de su aktarması ile bağlantılı olduğu düşünülebilir. Bu nitelendirme de '*sessizlik sudur*' aktarmasında suyun bir tehlike sinyali olduğunu düşündürmektedir.

'*Sessizlik karşıt bir güçtür*' İnsan onu kabullenmeyebilir; sessizlikten sıyrılır (*sıyrılmak* 'bir yerden, bir durumdan çıkmak, kurtulmak'), kurtulur, sessizliği bozar (*bozmak* 'geçersiz bir duruma getirmek, yenmek'):

O *sessizlikten* ilk sıyrılan Yusuf oldu. (S. Çokum, AB, 87)

Sessizliği bozuyor adam: "Keşke burada sürekli kalabilseydik…" (B. Günel, ÇK, 23)

Şaştı kaldı Orhun, ne yapacağını bilemedi ama yine de ilkin o kurtuldu *sessizliğin* çekiminden. (B. Günel, ÇK, 25)

Sessizlik kavramı, bazen doğrudan ölümle bağdaştırılır:

...İki düşmana benziyen bu anne ile kız, derin, ağır, soğuk, sanki aralarında yatan bir tabutun mateminden gelen bir *sükutla* hareketsiz kaldılar. (H. Z. Uşaklıgil, AM, 40)

Mektuplar birer birer yanarken, karşımızda ölmek üzere olan bir insan varmış gibi *susuyorduk.* (R. N. Güntekin, Ç, 214)

Masaya bir ölüm *sessizliği* çöktü. (A. Kulin, AA, 245)

'*Sessizlik ölümdür*' aktarmasında sessizlik, insanın hayatla olan tüm bağlarını koparan ölüm kavramına eşdeğer olarak görülür. Bu aktarma, sessizliğe olan olumsuz yaklaşımı bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak; *susma,* bildirişim sırasında görülen ve kullanılan bir eylemdir; konuşmayla ilgili olan *susma,* belli durumlarda onun belli işlevlerini yerine getirebilir. Susmayla ortaya çıkan *sessizlik* ise dile daha çok olumsuz yönleriyle yansıyan bir kavramdır.

KAYNAKÇA

Ahutina T. V. (1985). Yedinitsı Reçevogo Obşeniya, Vnutrennyaya Reç', Porojdeniye Reçevogo Vıskazıvaniya, İssledovaniye Reçevogo Mışleniya v Psikolingvistike, İzd. "Nauka", Moskva.

Akarsu B. (1998). Wilhelm von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Aksan D. (1999). Anlambilim. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan D. (2000). Türkçenin Söz Varlığı, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan D. (2003). Dil, Şu Büyülü Düzen…, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Alekseyev N. A. (1980). Ranniye Formı Religii Tyurkoyazıçnıh Narodov Sibiri, İzd. "Nauka", Novosibirsk.

Alpatov V. (2018). Yazıkoznaniye: Ot Aristotelya do Kompyuternoy Lingvistiki, İzd. "Al'pina non- Fikşn", Moskva.

Altuğ T. (2001). Dile Gelen Felsefe, YKY, İstanbul.

Arlı Çil D. (2012). Heidegger'de Varlık ve Dil, Özne (16. Kitap. Heidegger), Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, s. 69- 75.

Arutyunova N. D. (1990). Fenomen Vtoroy Repliki, ili o Pol'ze Spora, Logiçeskiy Analiz Yazıka: Protivoreçivost' i Anomal'nost' Teksta, İzd. "Nauka", Moskva, s. 175-189.

Avcu İ. (2018). Modernist Öz-Benlik, Kendini Aldatma ve Benlik Çatışması Işığında Joseph Conrad'ın Lord Jim Adlı Romanına Bir Bakış, Filolojide Akademik Araştırmalar, Gece Kitaplığı, Ankara, s. 65- 78.

Bahtin M. M. (2004). Dostoyevski Poetikasının Sorunları, Metis Yayınları, İstanbul.

Başkan Ö. (2003). Bildirişim. İnsan- Dili ve Ötesi, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Benveniste E. (1995). Genel Dilbilim Sorunları (Çeviren: Erdim Öztokat), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Bondarenko V. T. (2005). Ded Pihto v Karagande Posle Dojdiçka v Çetverg, Grani Slova (Sbornik Nauçnıh Statey k 65- letiyu Prof. V. M. Mokiyenko), İzd. ELPİS, Moskva, s. 30- 34.

Chomsky N. (2014). Dil ve Zihin (Çeviren: Ahmet Kocaman), BilgeSu Yayıncılık, Ankara.

Dede Korkut Kitabı (2014), I, Giriş- Metin- Tıpkıbasım, Hazırlayan: M. Ergin, 9. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.

Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi (DLT) (1992). Çeviren: Besim Atalay, I- III. cilt, 3. Baskı, TDK Yayınları: 521, 522, 523,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi Dizini "Endeks" (1991). Çeviren: Besim Atalay, IV. cilt, 3. Baskı, TDK Yayınları: 524, Ankara.

Eker S. (2003). Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, 2. Basım, Ankara.

Erkman- Akerson F. (2000). Dile Genel Bir Bakış (Türkçe Örneklerle), Multilingual Yayınları, İstanbul.

Esenyel M. Z. (2012). Yabancılaşmanın Ontolojik Boyutu: *Heideggerci Bir Bakış,* Özne (16. Kitap. Heidegger), Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, s. 54- 68.

Golubeva- Monatkina N. İ. (1990). Tojdestvo Vozmojnıh Mirov i Voproso- Otvetnaya Posledovatel'nost', "Logiçeskiy Analiz Yazıka", İzd. "Nauka", Moskva, s. 187-193.

Grice H. P. (1975). Logic and Conversation / Syntax and Semantics. Vol. 3, Academic Press, New York.

Guiraud P. (1999). Anlambilim (çeviren: Prof. Dr. B. Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul.

Hacızade N. (2007). Türkçe ve Rusça Sözcüklerde Dolaylı Anlatım, 2007 UNESCO Mevlana Yılında Uluslararası VII. Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu, Konya, s. 557-563.

Hacızade N. (2011a). Otvetnıye Repliki v Dialogiçeskoy Reçi Turetskogo Yazıka, V. Vserossiyskaya Nauçno-Praktiçeskaya Konferentsiya "Problemı Filologii Narodov Povoljya", 2011, Moskva, s. 311-318.

Hacızade N. (2011b). Türkçede Susma ve Sessizlik Kavramı Üzerine, S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi 29, Konya, s. 1-10.

Hacızade N. (2012). Bilişsel Dilbilim Açısından Duyguların Dili, Çizgi Kitabevi, Konya.

Himik V. V. (2005). Russkaya Razgovornaya reç': Osmeyaniye Obyekta, Grani Slova (Sbornik Nauçnıh Statey k 65- letiyu Prof. V. M. Mokiyenko), Moskva, İzd. ELPİS, s. 670- 677.

Von Humboldt W. (1984). İzbrannıye Trudı po Yazıkoznaniyu (Perevod s Nemetskogo Yazıka Prof. G. V. Ramişvili), İzd. "Progress", Moskva.

Jinkin N. İ. (1964). O Kodovıh Perehodah vo Vnutrenney Reçi, Voprosı Yazıkoznaniya, Vıp. III.

Jinkin N. İ. (1982). Reç' Kak Provodnik İnformatsii, Moskva.

Kaplan M. (1999). Kültür ve Dil, Dergah Yayınları, 12. Baskı, İstanbul.

Kasatkina T. (2004). O Tvoryaşey Prirode Slova, İzd. İMLİ RAN, Moskva.

Kaşkin V. B. (2007). Osnovı Teorii Kommunikatsii, (3-e izd.), AST: Vostok- Zapad, Moskva.

Kobozeva İ. M. (2008). Lingvistiçeskaya Semantika, (İzd. 4-e), Knijnıy Dom "LİBROKOM", Moskva.

Kolşanskiy G. V. (2008). Paralingvistika (İzd. 3-e), İzd. LKİ, Moskva.

Kovşikov V. A., Gluhov V. P. (2007). Psikolingvistika. Teoriya Reçevoy Deyatel'nosti, AST: Astrel', Moskva.

Krasnıh V. V. (2012). Osnovı Psikolingvistiki (İzd. 2-e), İzd. "Gnozis", Moskva.

Krongauz M. A. (2005). Semantika (İzd. 2-e), İzdatel'skiy Tsentr "Akademiya", Moskva.

Lakoff G., Johnson M. (1980). Metaphors We Live By, The University of Chicago Press, Chicago- London.

Lindstrem Y. N. (2004). İspol'zovaniye Universal'noy Pragmatiçeski Obosnovannoy Modeli Klassifikatsii Voprositel'nıh po Forme Vıskazıvaniy dlya Sopostavitel'nogo İzuçeniya Nenastoyaşih Voprosov v Russkom i Drugih Yazıkah, "Proyektı po Sopostavitel'nomu İzuçeniyu Russkogo i Drugih Yazıkov" (VI. Mejdunarodnıy Simpozium), Belgrad, s. 131-136.

Maslova V. A. (2006). Vvedeniye v Kognitivnuyu Lingvistiku (2. İzdaniye), İzd. Flinta: Nauka, Moskva.

Maslova V. A. (2010). Lingvokul'turologiya (İzd. 4-e), İzdatel'skiy Tsentr "Akademiya", Moskva.

Meçkovskaya N. B. (2008). Semiotika: Yazık. Priroda. Kul'tura. (İzd. 3-e), İzdatel'skiy Tsentr "Akademiya", Moskva.

Nerimanoğlu K. V. (2015). Dilbilimi ve Felsefe, Turkish Studies, Volume 10/8, Spring, s. 103- 140.

Öner N. (2013). Dil Üzerine, 2. Baskı, Divan Kitap Yayıncılık, Ankara.

Penkovskiy A. B. (2004). Oçerki po Russkoy Semantike, İzd. Yazıki Slavyanskoy Kul'turı, Moskva.

Piaget J. (2011). Çocukta Dil ve Düşünme (Çeviren: Sabri Esat Siyavuşgil, Günümüz Türkçesi: Yusuf Turan Günaydın), Palme Yayıncılık, Ankara.

Popova Z. D., Sternin İ. A. (2007). Kognitivnaya Lingvistika, AST: Vostok- Zapad, Moskva.

Porzig W. (2003). Dil Denen Mucize (Çeviren: Vural Ülkü), 2. Baskı, TDK Yayınları: 617, Ankara.

Potebnya A. A. (1993). Mısl' i Yazık, İzd. SİNTO, Kiyev.

Protasova Y. Y. (2005). Emotsional'naya Regulyatsiya v Obşenii Vzroslogo i Rebyonka (na primere usvoyeniya mejdometiy i çastits), Emotsii v Yazıke i Reçi (Sbornik Statey), Rossiyskiy Gosudarstvennıy Gumanitarnıy Universitet, Moskva, s. 161- 177.

Rozental' D. E. (1974). Praktiçeskaya Stilistika Russkogo Yazıka, İzd. "Vısşaya Şkola", Moskva.

Searle J. R. (2000). Söz Edimleri. Bir Dil Felsefesi Denemesi (Sunuş ve Çeviri: R. L. Aysever), Ayraç Yayınevi, Ankara.

Soykan Ö. N. (2006). Felsefe ve Dil, Wittgenstein Üstüne Bir Araştırma, 2. Baskı, MVT Yayınları, İstanbul.

Şahovskiy V. İ. (2010). Emotsii: Dolingvistika, Lingvistika, Lingvokul'turologiya, Knijnıy Dom "LİBROKOM", Moskva.

Şmelyov A. D. (2004). “Zapolniteli pauz” kak kommunikativnıye markerı, Janr interv’yu: osobennosti russkoy ustnoy reçi v Finlyandii i Sankt- Peterburge: Slavica Tamperensia VI / Leynonen M. (red). Tampere: Uniersity of Tampere, s. 205- 222.

Şmelyov A. D., Protasova Y. Y. (1998). “Hmıkan’ye” i “Mekan’ye” v Russkoy Reçi, CD-ROM “Aykalaynen”, Helsinki: Point.

Şmelyov D. N. (1973). Problemı Semantiçeskogo Analiza Leksiki, İzd. “Nauka”, Moskva.

Teliya V. N. (1986). Konnotativnıy Aspekt Semantiki Nominativnıh Yedinits, İzd. “Nauka”, Moskva.

Uygur N. (1994). Dilin Gücü, Dördüncü Basım, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Vardar B. (1998). Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Vendryes J. V. (2001). Dil ve Düşünce (çeviren: Berke Vardar), Multilingual Yayınları, İstanbul.

Vvedenskaya L. A., Pavlova L. G., Kaşayeva Y. Y. (2003). Russkiy Yazık i Kul’tura Reçi, İzd. “Feniks”, Rostov-na Donu.

Vygotsky L. S. (1998). Düşünce ve Dil (çeviren: S. Koray), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.

Zaliznyak A. A. (2006). Mnogoznaçnost’ v Yazıke i Sposobı Yeyo Predstavleniya, İzd. “Yazıki Slavyanskih Kul’tur”, Moskva.

YAZIN KAYNAKLARI VE KISALTMALAR

Adalet Ağaoğlu (1994). "Fikrimin İnce Gülü" (A. Ağaoğlu, FİG), Oğlak Yayıncılık, 7. Baskı, İstanbul.

Ahmet Hamdi Tanpınar (1986). Huzur (A. H. Tanpınar, H), Dergah Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.

Attila İlhan (2000). Zenciler Birbirine Benzemez (A. İlhan, ZBB), Bilgi Yayınları, 5. Basım, Ankara.

Ayşe Kulin (2000). Adı: Aylin (A. Kulin, AA), Remzi Kitabevi, 75. Basım, İstanbul.

Aziz Nesin (1997). Mahmut ile Nigar (A. Nesin, MİN), Adam Yayınları, 6. Basım, İstanbul.

Burhan Günel (1999). Çiçekler Korunağı –Öyküler (B. Günel, ÇK), Can Yayınları, İstanbul.

Cahit Sıtkı Tarancı (1954). Otuz Beş Yaş (C. S. Tarancı, OBY), Varlık Yayınevi, Dördüncü Basılış, İstanbul.

Cemal Süreya (2012). Sevda Sözleri (C. Süreya, SS), Bütün Yapıtları, Şiirler, Yapı Kredi Yayınları, 46. Baskı, İstanbul.

Emine Işınsu (1992). Canbaz (E. Işınsu, C), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Emine Işınsu (1997). Nisan Yağmuru (E. Işınsu, NY), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Emine Işınsu (1998). Havva (E. Işınsu, H), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Emine Işınsu (1999). Küçük Dünya (E. Işınsu, KD), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Fuzuli Divanı (2000). Metni baskıya hazırlayanlar: K. Akyüz, S. Beken, S. Yüksel, M. Cunbur, Akçağ Yayınları, Ankara.

Haldun Taner (1988). Kızıl Saçlı Amazon (H. Taner, KSA), Bütün Hikayeleri-1, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara.

Halid Ziya Uşaklıgil (1938). Mai ve Siyah (H. Z. Uşaklıgil, MVS), Hilmi Kitabevi, İstanbul.

Halid Ziya Uşaklıgil (1939). Aşk-ı Memnu' (H. Z. Uşaklıgil, AM), Hilmi Kitabevi, İstanbul.

Halide Edib Adıvar (2000). Ateşten Gömlek (H. E. Adıvar, AG), Özgür Yayınları, 5. Basım, İstanbul.

Halikarnas Balıkçısı. Bütün Eserleri-11. Ege'den Denize Bırakılmış Bir Çiçek (Halikarnas Balıkçısı, EDBBÇ), 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Hüseyin Rahmi Gürpınar (1945). Ölüm Bir Kurtuluş mudur? (H. R. Gürpınar, ÖBK), Hilmi Kitabevi, İlk Tabı, İstanbul.

Hüseyin Rahmi Gürpınar (1999). Şıpsevdi (H. R. Gürpınar, Ş), Günümüz Türkçesi: Kemal Bek, Özgür Yayınları, 9. Basım, İstanbul.

Memduh Şevket Esendal (2000). Ayaşlı ile Kiracıları (M. Ş. Esendal, AİK), Bütün Eserleri-1, Bilgi Yayınevi, 8. Basım, Ankara.

Mustafa Necati Sepetçioğlu (1998). Bu Atlı Geçide Gider (M. N. Sepetçioğlu, BAGG), Bütün Eserleri; Dünki Türkiye Dizisi-7, İrfan Yayınevi, 14. Baskı, İstanbul.

Orhan Pamuk (2005). Benim Adım Kırmızı (O. Pamuk, BAK), İletişim Yayınları, 24. Baskı, İstanbul.

Ömer Seyfettin (1984). Perili Köşk (Ö. Seyfettin, PK), Erdem Yayınları, İstanbul.

Peyami Safa (1994). Yalnızız (P. Safa, Y), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Refik Halid Karay (1985). Bugünün Saraylısı (R. H. Karay, BS), (Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Ender Karay), İnkılap Kitabevi, 3. Basılış, İstanbul.

Reşat Nuri Güntekin (1999). Çalıkuşu (R. N. Güntekin, Ç), İnkılap Kitabevi, 55. Baskı, İstanbul.

Reşat Nuri Güntekin (1998). Dudaktan Kalbe, (R. N. Güntekin, DK), İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Sevinç Çokum (1996). Ağustos Başağı (S. Çokum, AB), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Tarık Buğra (2000). Osmancık (T. Buğra, O), Bütün Eserleri-11, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Yahya Kemal (2003). Kendi Gök Kubbemiz (Y. Kemal, KGK), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1999). Hüküm Gecesi (Y. K. Karaosmanoğlu, HG), Bütün Eserleri-3, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

Türkçenin yazı dili üzerine çok sayıda çalışmalar vardır. Türkçenin dününe, bugününe ışık tutan bu çalışmalara paha biçilemez. Fakat konuşma dili hakkında aynı şeyleri söyleyemeyiz. Konuşmayla kendisini ortaya koyan dilin bin bir rengi bilimsel açıdan henüz hak ettiği ilgiyi görememiştir.

Biz sözle iç dünyamızı -duygularımızı, düşüncelerimizi- ifade ederiz, bilgi iletiriz, kafamızı kurcalayan şeyleri, öğrenmek istediklerimizi sorarız, gerektiği zaman yönlendiririz... Dolayısıyla diğer insanlarla bağ kurarız. Yani "insan konuşa konuşa..." sözünü uygularız.

Kendisini sözle ifade eden kişi, yine sözle başka birine bağlanır, iletişim kurar. Peki, söz nedir? "Yalnızca söylendiği anda var olan ve hemen silinip giden", kaybolan bir olgu mudur? Söz oluşurken hangi aşamalardan geçer?

Bu çalışmada kendisini söz olarak ortaya koyan dilin oluşum evreleri ele alındı. Dil verileri temelinde, dilin penceresinden dil ve zihin, dil ve düşünce ilişkisi, iç konuşma sorunları gözden geçirildi. Dilin düşünceden söze doğru gelişim özellikleri, konuşma dilinde ortaya çıkan dil olguları felsefe, ruhbilim, ruhdilbilim, bilişsel dilbilim çalışmalarının ışığında irdelendi.

ISBN 978-605-196-241-2

ÇİZGİ KİTABEVİ

